

**Թուրքագիտական եւ
օսմանագիտական
հետազոտություններ**

**Туркологические и
османистические
исследования**

**Turkish and Ottoman
Studies**

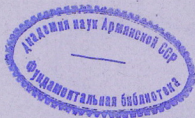
ՀՀ Գիտությունների Ազգային Ակադեմիա
Արևելագիտության ինստիտուտ

Թուրքագիտական եվ օսմանագիտական
հետազոտություններ

Ռուբեն Սաֆրաստյանի
ընդհանուր խմբագրությամբ

III

A II
90470

Երևան
2005

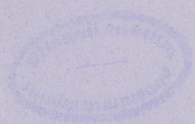
Национальная Академия Наук
Республики Армения
Институт востоковедения

**Туркологические и османистические
исследования**

**Под общей редакцией
Рубена Сафрастяна**

III

07402
II
A

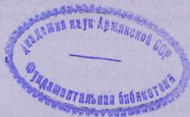
Ереван
2005

Armenian National Academy of Sciences
Republic of Armenia
Institute of Oriental Studies

**Turkish and Ottoman
Studies**

**Editor
Ruben Safrastyan**

III

Yerevan
2005

ՀՏԴ 93/99

ԳՄԴ 63

Թ. 988

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի գիտական խորհուրդի որոշմամբ

Խմբագրական խորհուրդ.

պ.գ.թ. Ռուբեն Սաֆրաստյան (նախագահ), պ.գ.թ. Սուրեն Բադդասարյան, պ.գ.դ. Ալբերտ Խաչատրյան, պ.գ.դ. Պավել Չոբանյան, Արտակ Ծաքարյան (պատասխանատու քարտուղար)

Մեկնաստությամբ Նոբիկ Խաչիկյանցի (Բրդբլի, ԱՄՆ)

Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ.-Եր.: «Լուսաբաց հրատարակչատուն»,
Թ 988 2005-112էջ

“Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ” մատենաշարի III հատորում ընդգրկված հոդվածներում լուսաբանվում են Օսմանյան կայսրության միջնադարյան ու նոր պատմության, Հայկական հարցի, ցեղասպանագիտության, ինչպես նաև ներկայիս տարածաշրջանային հարաբերությունների հետ առնչվող հարցեր:

Նախատեսվում է հասարակագնությունների, դիվանագնությունների, ուսանողների համար: Օգտակար կլինի նաև Թուրքիայի, Հայկական հարցի, ցեղասպանության պատմությամբ և միջազգային հարաբերություններով հետաքրքրվող ընթերցողների լայն շրջանակների համար:

Թ $\frac{0503000000}{0147(01)-2005}$ 2005

ԳՄԴ 63

ISBN 99941-37-42-5

© Հեղինակային խումբ

ԲՈՎԱՆՈՂԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Պատմություն	6
Արտակ Շաքարյան	
Մարդկային ռեսուրսների կառավարումը մահմեդական աշխարհում մինչև օսմանյան պետության կազմավորումը..	6 ✓
Արտաշես Ծախնազարյան	
Իրադրությունն Անդրկովկասում Ջալալ ադ-Դինի արշավանքների նախօրյակին	16
Ռուբեն Մաֆրաստյան	
Նախացնդասպանություն (proto-genocide). տևություն և պատմության խնդիրներ (Օսմանյան կայսրության օրինակով)	26
Рем Казанджян, Смбат Азнаурян, Диана Григорян	
Некоторые аспекты рассмотрения армянского вопроса на переговорах в Брест-Литовске (1918 г.)	48
Տարածաշրջանային խնդիրներ.....	73
Nikolay Hovhannisyan	
The NATO-Armenian Relations in the Context of the NATO Enlargement	73
Արամ Հարությունյան	
Ռազմաքաղաքական հավասարակշռության խաթարման գործոնները տարածաշրջանում.....	80
Ruben Safrastyan	
The Genocide Issue as a Factor of Armenia's Foreign Policy	95
Համառոտ տեղեկություններ հեղինակների մասին.....	95

ԱՐՏԱԿ ՇԱՔԱՐՅԱՆ

ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ՌԵՍՈՒՐՍՆԵՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄԸ ՄԱՅՍԵ-
ՂԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ ՄԻՆՉԵՎ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՊԵՏՈՒԹ-
ՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ

Դեռ Մաքիավելլին, որը Օսմանյան կայսրությունը համա-
րում էր «թագավորի ու իր ծառաների կողմից» կառավարված
թյուրոկրատական պետության լավագույն օրինակ՝ ի տարբե-
րություն իր օրերի Ֆրանսիայի, որն ավատատիրական պե-
տություն էր՝ ղեկավարված «թագավորի ու բարոնների կող-
մից»¹: Եվրոպացի քաղաքական մեկնաբանները հույժ հե-
տաքորքված են նդել Օսմանյան կայսրության կառուցվածքով,
որն այդքան տարբերվում էր իրենց քաղաքական ավանդույթ-
ներից: Մաքիավելլիի՝ Օսմանյան կայսրության կառուցվածքի
մեկնաբանության մեջ չկա ոչ գովաբանում, ոչ քննադատույթ-
յուն. նա պարզապես ցանկություն ունի տարբերակել և համե-
մատել պետության նրկու տիպ ու ցույց տալ, որ առաջին դեպ-
քում դժվար կլինի գրավել, սակայն դյուրին՝ պահել գրավածը,
իսկ ավատատիրական պետության դեպքում, ընդհակառակը,
դյուրին կլինի գրավել, սակայն դժվար պահել: Համաձայն
Մաքիավելլիի՝ հանգուցային տարբերությունը պետության
անձնակազմի մեջ է. Օսմանյան կայսրությունում պաշտոնյա-
ները «բոլորը ստրուկներ են ու կախյալ» սուլթանից, իսկ
Ֆրանսիայի թագավորը «շրջապատված է բազմաթիվ ազնվա-
կաններով»²:

Մի քանի սերունդ հետո Օգիեր դե Բուսբերը, որը նրկու ան-
գամ նդել է կառլ V-ի դեսպանը Սուլեյման II Զանունիի (Փա-
ռահեղի) արքունիքում³, առաջինն էր, որն անձամբ ուսումնա-
սիրել էր Օսմանյան պետությունը: Նա կատարել է նման տար-
բերակում, սակայն այլ համատեքստում: Նա տարբերակել է
եվրոպացի ղեկավարներին, որոնք կախված են իրենց ազնվա-
կանությունից, ու օսմանյան սուլթանին, որը տներն է իր հաա-

րական կառույցներում աշխատող ստրուկներին: Բուսքերը մեկնաբանել է, թե համակարգում ազնիվ արյան պակասը թույլ էր տալիս սուլթանին ընտրել իր ստրուկներին ու առաջ քաշել համաձայն իրենց կարողությունների⁴: Թերևս առաջին հայացքից մերիտոկրատիա թվացող համակարգը հիացնում էր նվորապացի դիտորդներին: Վերածննդի ժամանակակիցները հիանում էին հնքիաթային սցենարով, նրբ հովիվը տնասկանորդն կարող էր դառնալ վեհաշուք մեծ վեզիր:

Այն, ինչ Օսմանյան կայսրությունում գարմացնում էր նրանց, վաղուց հաստատված համակարգ էր մերձավորարևելյան մահմնդական պետություններում: Այստեղ լայն տարածում ուներ մամլուք նրևույթը, նրբ անտոհմ ստրուկը կարող էր հասնել դեկավար պաշտոնների:

Մամլուքների* ռազմա-ստրկական ինստիտուտը բացառապես մահմնդական նրևույթ է: Ամեն դեպքում այն մահմնդական աշխարհից դուրս չունի հիշատակելու արժանի զուգահեռ:

Մամլուքյան նրևույթի հիմնական պատճառը փնտրում են հենց մահմնդականության բնույթի ու նրա նվաճումների մեջ. մահմնդական կրոնի նպատակն է ողջ աշխարհի մահմնդականացումը՝ գլխավոր միջոց ընդունելով զենքի ուժը: Հետևապես, այն, ինչ արդեն նվաճվել էր մահմնդականների կողմից, անվանվում էր Դար ալ-Իսլամ (իսլամի աշխարհ), իսկ այն, ինչ դեռ պետք է նվաճվեր՝ Դար ալ-Հարբ (պատերազմի աշխարհ): Մի կողմից իսլամի գոյության վաղ տարիներին նրա լայն տարածումը, մյուս կողմից նվաճողական հիմնական գաղափարին մահմնդականների նվիրումը անմիջապես ստեղծեցին մի շատ լայն անդունդ գրավյալ տարածքներում կայազորելու ու հետագա գործողությունների համար անհրաժեշտ ռազմուժի աճող կարիքի և Արաբական թերակղզում առկա բավականին սահմանափակ մարդկային ռեսուրսների միջև:

Անհրաժեշտ ռազմուժի սակավության խնդիրը սուր դարձավ արդեն խալիֆ Օմարի օրոք: Լուծումը բաղկացած էր իրար ամբողջացնող նրկու տարրից: Խալիֆ Օմարը հրամայեց ամենագրավիչ պայմաններով որպես մահմնդական ռազմուժ հավաքագրել պարտված թշնամական միավորներին, ինչպես նաև մահմնդական նվաճողների մահմնդականացված ու ազատ արձակված նախկին ստրուկներին: Ընդ որում վերջին-

ենքս հավասար էին համարվում իրենց նախկին տներն ինքն⁵:

Այս ամենը ցույց է տալիս, թե ինչ ծայրաստիճան կարիքի մեջ էին մահմեդականները Արաբական թերակղզուց իրենց տարածման սկզբնական փուլում, քանզի իրենց շարքերը համալրում էին ոչ-արաբ ռազմուժով: Նման քաղաքականությունը մատնանշում է նաև այն ուղղությունը, որտեղից իսլամը հետադարձ սկսեց հավաքագրել իր գլխավոր ռազմուժը՝ իրանա-խորասանյան շրջան և դրանից այն կողմ ընկած թյուրքական տարածքները⁶:

Փաստորեն, քանի որ մահմեդական պետության ոչ-մահմեդական բնակիչները ունեին զիմիի կարգավիճակ ու չէին կարող ստրկացվել, մամլուքյան համակարգում ստրուկների ավանդական աղթուրը արտաքին աշխարհն էր. ռազմագերիներ ոչ-մահմեդական թշնամիներից, ստրուկներ՝ զնված շուկաներից կամ որպես նվերներ ստացված բարիդրացի և կամ վասսալ կառավարիչներից⁷:

Մամլուքյան նրկության հզորության ու անընդհատ զարգացման համար անհրաժեշտ էր մեկ պայման. մամլուքների անընդհատ մատակարարում: Այդ պայմանի իրականացումը հիմնված էր մարդկանց (էլ չենք խոսում ցեղապետների)՝ իրենց ազգակիցներին, ցեղակիցներին վաճառելու պատրաստակամության վրա⁸: Սա էր ողջ համակարգի հիմքը: Ասպատակումներն ու առևանգումները այդքան էլ էական գործոն չէին, որքան այս վերոհիշյալ պատրաստակամությունը⁹:

Մի քանի դար հետո Փոքր Ասիայում Ռումի Մեջուկյանները բախվեցին նման շատ խնդիրների ու միջավայրի գործոնների, որոնք առկա էին նաև մահմեդական Մերձավոր Արևելքի այլ հիմնական հարստությունների՝ Աբբասյանների, Ղազնևիների, մամլուքների և այլոց մոտ: Նրանք կառավարում էին բազմակրոն, բազմալեզու ու բազմազգ զանգվածներ, որոնք հաճախ նույնքան օտար կամ նորեկ էին, ինչպես և իրենք՝ սեյդուկները: Այս բազմազան միջավայրն ու խնդիրները որոշակիորեն արտացոլվում էին կառավարման համակարգում, որի յուրահատկություններից ամենաառկաառն թերևս կառավարման ու զինվորական կառույցում ստրուկների, ինչպես նաև տարբեր ազգային ռազմական խմբերի օգտագործում էր:

Մեջուկյան ռազմական կառույցում իրենց ուրույն տեղն ու-

նեին խառնածին մահմեդական իդդիշները (*ikdish / iğdiş*), որոնք, սակայն, ունեին գուտ տեղական միլիցիայի գործառնությունը և դուրս էին բանակային կառույցներից: Մելջուկնամեններում խոսվում է իդդիշների հրամանատարների մասին (*Iğdiş başı / Emirülegâdişe*): Վնաաֆի պատմական բառարանում իդդիշ է անվանվում նա, ով միայն մի կողմից է թյուրք: Իբնի Մյուհեննայի բառարանում արաբերեն «*ալ-մելվյուդ*» բառը թարգմանված է իդդիշ: Մելվյուդ ըստ Ախթերիի նշանակում է արաբների մեջ ծնված-մեծացած, սակայն ոչ արաբ: Դրանից հասկանում ենք, որ իդդիշն էլ նշանակում է ոչ հարյուր տոկոսանոց թյուրք¹⁰:

Բլոդ Զայնը ոչ մի հիմք չի տեսնում Մելջուկյանների մոտ կիրառվող այս պրակտիկան գուգահեմեշու դեվշիրմեի* հետ¹¹, որպես պարբերականորեն անցկացվող հարկատեսակի: Սակայն, չնայած չի կարելի նույնացնել դեվշիրմեն Մելջուկյանների համակարգում առկա տարրերի հետ, բայցևայնպես օսմանցիները չեն, որ ծանոթացրել են Փոքր Ասիան ստրկական համակարգի հետ: Այսպես, օրինակ դեռ 1085թ.՝ Անտիոքի գրավման ժամանակ, թյուրքերը մարդկային շնտուրանների պակասորդ ունեին և ուստի բռնի մահմեդականացրեցին հայ ու հույն նրիտասարդները՝ հետագայում գործածելով ըստ պահանջի¹²:

Փոքր Ասիայի Մելջուկյանների մոտ առավել տարածված էր դուլամների համակարգը: Դուլամները* սովորաբար հավաքագրվում էին օտար մշակութային կենտրոնից կամ հեռավոր աշխարհագրական տարածքից նրիտասարդ հասակում, նրբ նրանք բերվում էին արքունիք՝ համապատասխան կրթություն ու պատրաստվածություն ստանալու: Արդյունքում դուլամը, որին պատվաստվել էր ոչ հարազատ մշակույթ, դառնում էր տեսականորեն ավելի հավատարիմ իր տիրոջը, քան տեղացի մահմեդական հպատակները: Բացի այդ նրանք, շնորհիվ իրենց հոգևոր ու խիստ ուսուցման, դառնում էին ավելի լավ զինվորներ ու կառավարիչներ¹³:

Ղեկավարվող տարածքներում ազգայնականության և ընդհանրապես լնգվական, ազգային ու կրոնական միության բացակայության պայմաններում դուլամական համակարգը հասավ նշանակալի նվաճումների, զոհե մինչև XIII դարը: Այնժամ մոնղոլական փոթորկի առջև այսօրինակ համակարգի վրա հիմնված գրեթե հարստությունները քանդվեցին՝ ինչպես խա-

դաթթեանց պատրաստված տնականք: Մյուս կողմից ճշմարիտ է, որ դուլամների նվիրվածությունը այլ էր ու որոշ դեպքերում այն հանգցնում էր հարստությունների անկման և նույնիսկ բերում «ստրկական» հարստությունների վերելքի՝ ինչպես օրինակ Թուլունյանները, Իխշիդյանները, մամլուքները և այլն¹⁴: Թերևս նրկար ժամանակ մահմեդական աշխարհի հյուսիսարևելյան սահմանում բնակվող թուրքմեններն էին համարվում լավագույն դուլամներ՝ մասնավորապես շնորհիվ իրենց ռազմաշունչ ունակությունների: Սակայն դուլամների աղբյուր էին նաև այլ ազգություններ. հնդիկներ, դալամիտներ, տաջիկներ, վրացիներ, հայեր, հույներ, ռուսներ, լատիներ: Շատ հաճախ նրանք ծնք էին բերվում Խորասանի, Կովկասի, Փոքր Ասիայի ստրկական շուկաներում, ստացվում որպես նվերներ¹⁵ իշխողին՝ այլ ազնվականներից, գերվում նվաճումների և ռազմարշավների ժամանակ, ստացվում որպես հարկ:

Ռումի Սելջուկյանները Անատոլիան գրավելուց ու այնտեղ հաստատվելուց հետո բարդ իրավիճակում հայտնվեցին. XII, XIII ու XIV դարերի Անատոլիան դեռ մահմեդականացված ու թուրքացված չէր: Բրիտանյա հույների, հայերի, վրացիների և սիրիացիների ներկայությունը վկայում էր, որ Կոնիայի Սելջուկյանները ևս լոկ մեկ մահմեդական հարստություն էր, որն իշխում էր այդ բազմակրոն, բազմալեզու պետության վրա¹⁶: Բացի այդ անիշխան թուրքմենական ցեղերը, որոնք շատ կարևոր դեր էին խաղում Անատոլիայի գրավման ու բնակեցման գործում, պատրաստակամորեն չէին ծառայում կարգուկանոնին և իշխանությանը¹⁷: Այս պարագայում և նլնելով այդ ժամանակվա մահմեդական կառավարման համակարգի օրինակներից՝ զարմանալի չէ, որ իրթայի համակարգի վրա հիմնված սելջուկյան ուժերի կողքին ծնվեց դուլամների ռազմական ու վարչական համակարգը: Կասկածի ննթակա չէ, որ դուլամները լայնորեն օգտագործվում էին սելջուկների ռազմական ու վարչական համակարգում՝ դառնալով Օսմանյան մանկալավիկանիչներիական համակարգի անմիջական նախնիները¹⁸:

Երիտասարդ դուլամների հիմնական աղբյուրը «պատնրազմի աշխարհն» էր¹⁹. քանի որ սելջուկները պատնրազմներ էին մղում Տրապիզոնի ու Նիկեայի հույների դեմ՝ հյուսիսում ու

արևմուտքում²⁰, Կիլիկիայի հայերի դեմ՝ հարավում²¹, ինչպես նաև Կովկասյան տարածաշրջանի ժողովուրդների²² և Ղրիմի բնակիչների²³ դեմ: Սուլթանները ակնհայտորեն կիրառում էին ավարի մեկ հինգերորդը պահանջելու իրենց իրավունքը համաձայն գանիմաթի օրենքի²⁴: Սակայն ինչպես արդեն նշել ենք, ղուլամները ձեռք էին բերվում նաև այլ ուղիներով: Օրինակ, հնարավոր է, որ ղուլամների մի որոշ մաս ժամանակ առ ժամանակ հարկվում էր սելջուկյան տարածքների հպատակներից, ինչպես հետագայում օսմանյան դեվշիրմենները²⁵:

Քրիստոնյա հույների բազմությունը ղուլամների շարքերում թերևս բացատրվում է Բյուզանդիայի հարևանությամբ ու անընդհատ արշավանքներով, որոնք թույլ էին տալիս գերել անթիվ բնակչություն: Բազմաթիվ են նդել նաև հայ ղուլամները, քանի որ հայերը նդել են թե՛ սելջուկների հպատակներ, թե՛ բազմիցս գերեվարվել են Կիլիկիայի դեմ արշավանքներից²⁶:

Ղուլամները Սելջուկյանների մոտ գրավում էին կարևոր պաշտոններ ու մեծ դեր ունեին քաղաքական կյանքում²⁷: Ղուլամները լայնորեն օգտագործվում էին սուլթանների ու էմիրների կողմից նաև XIII դարի Անատոլիայում: Այսպես, մենք տեղեկանում ենք, որ Խլաթ քաղաքի նվաճումից հետո 1000 արքունի ղուլամներից բաղկացած մի զորամիավորում թողնվում է քաղաքում՝ զործերը համակարգելու համար²⁸: Բացի աղբյուրների ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ ղուլամների սովոր գանգվածներ ունեին նաև առավել խոշոր էմիրները, որոնք ընդվզումների ժամանակ օգտագործում էին իրենց ղուլամական բանակները²⁹:

Թե՛ն XIII դարի աղբյուրներում բացակայում է Կոնիայի պալատական անցուղարձի համակարգված նկարագրությունը, սակայն առկա են բավականին տեղեկություններ, որպեսզի պարզ լինի, որ պալատական տարբեր ծառայություններ դեկավարվել են ու իրականացվել ղուլամների կողմից: Գոյություն է ունեցել պալատական դպրոց՝ ղուլամխանե, վեզիրի պալատին կից³⁰, որտեղ նրիտասարդ ղուլամներին կրթում էին բաբանները³¹: Որոշակի փուլում նրիտասարդները նշանակվում էին պաշտոնների, որտեղ նրանց ղեկավարում էին ավելի հասուն ստրուկներ:

Բնականաբար բացի պալատական ծառայություններից

Սնվջուկյան սուլթաններն ունեին նշանակալի թվով ստրկական գորքեր՝ համաձայն այդ ժամանակաշրջանի իսլամական աշխարհի ավանդույթի³²:

Իբն Բիբիի մոտ ևս պարզորոշ նրևում է, որ Սնվջուկյանների մոտ դուլամները կարևոր դերակատարում ունեին: XIII դարի Անատոլիայում գործող դուլամական համակարգը ակնհայտորեն հաջողված էր մի քանի տնտեսկյունից: Այն պատրաստեց մեծաթիվ ունակ ու շնորհալի գեներալներ և ադամիստրատորներ, ինչպես նաև մահմեդական մշակույթի գործիչների, որոնցից ամեն մեկը իր ուրույն ներդրումն ունեցավ սնվջուկյան հասարակությունում: Համակարգի վրա էր դրված այս նրիտասարդ ստրուկներին լավ պատրաստվածությամբ ապահովելու պատասխանատվությունը:

Ժամանակի ընթացքում դուլամները և նրանց սնրունդները ձուլվեցին Անատոլիայի մահմեդական հասարակության մեջ:

XIII դարի վերջին ու XIV դարի սկզբին՝ Սնվջուկյան պետության անկման ժամանակաշրջանում, դուլամների օգտագործումն այդքան էլ լավ փաստագրված չէ: Մակայն անկասկած դրա պատճառը բավարար աղբյուրային նյութերի պակասն է, ոչ թե այդ նրևության իրական անհետացումը: Իրարից անկախ աղբյուրները, որոնք վերաբերվում են XIV դարի Փոքր Ասիային, վկայում են, որ քրիստոնյա ստրուկները նույնքան բազմաքանակ էին, որքան նախկինում, և որ թյուրք էմիրները շահագործում էին դուլամներին իրենց կառավարչական ու ռազմական վարչակարգում:

XIV դարի առաջին կեսին, նրբ Մատթեոս Եփեսացին առաջին անգամ գրավում է Եփեսոսի մետրոպոլիտի աթոռը, նա սարսափում է շրջանում հույն ստրուկների բազմությամբ: Մահմեդական հեղինակները ևս նշում են, որ արևմտյան Փոքր Ասիայի թուրքմենական ցեղերը շարունակաբար արշավում էին հունական հողեր ու բազմաթիվ գերիներ բերում, ընդ որում նրանք հատկապես առանձնացնում էին հույն նրելաաններին³³:

Սվազն այդ ժամանակաշրջանում հանդիսանում էր ստրուկների կարևոր շուկա, որտեղ միշտ կարելի էր նրիտասարդ ստրուկներ գնել³⁴: Այսպես, Իբն Բատուտան Փոքր Ասիայի արևմտյան մասում իր ճանապարհորդության ժամա-

նակ հավաքել էր որոշ քանակությամբ նրիտասարդ ստրուկներ, որոնցից ոմանց նա գնել էր, ոմանց՝ ստացել որպես նվեր³⁵։

Ի նկատի ունենալով, որ քրիստոնյա ստրուկները այդքան մեծ թիվ էին կազմում XIV ու XV դարերում, պետք է ակնառվալի, որ իշխանությունների վարչական ու ռազմական համակարգում իր շարունակությունն ուներ դուլամներ պահելու սկզբունքը։

Այսպիսով, երբ օսմանցիները գրավեցին XV դարում Անատոլիայի մեծ մասը, անատոլիական տարածքների քրիստոնյա նրիտասարդների օգտագործումը պետական ծառայության մեջ արդեն ուներ գրեթե երկրորդապատմություն։ Օսմանցիները չէին, որ պետք է ծանոթացնեին Փոքր Ասիայի քրիստոնյա բնակչությանը ստրկության հետ, սակայն նրանք էին, որ անտեսելով բոլոր գրված ու չգրված օրենքները՝ իրենց համար ստրուկ էին հավաքում ոչ թե ռազմագերիներից և կամ ասպատակությունների ժամանակ, այլ իրենց սեփական հպատակներից՝ դարձնելով այդ պրակտիկական պարբերական ու մոցնելով այն հարկային համակարգ։

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. *H. Макиавелли*, Государь: Сочинения. — М., 1999г., с. 656.
2. *H. Макиавелли*, с. 656.
3. Sliu' The Turkish letters of Ogier Ghiselin de Busbeq, imperial ambassador at Constantinople, 1554-1562, translated from Latin of the Elzevir edition of 1633 by Forster, Edward Seymour, Oxford, 1968.
4. *M. I. Kunt*, The sultan's servants, the transformation of Ottoman provincial government, 1550-1650, New York, 1983, p.32.
- Մամուր՝ ստրուկ, որն արաբական Արևելքում օգտագործվում էր պալատական ծառայությունների համար ու բանակում։
5. *D. Ayalon*, Preliminary remarks on the Mamlūk Military Institution in Islam, War, Technology and Society in the Middle East, Ed. Parry V.J. and Yapp M.E., London, 1975, pp. 44-45.
6. *D. Ayalon*, pp. 46.
7. *M. I. Kunt*, The sultan's servants, p.32.
8. *C. Cahen*, Pre-Ottoman Turkey, London, 1968, p. 7.
9. *D. Ayalon*, pp. 56.

10. *İ. H. Uzunçarşılı*, Osmanlı devleti teşkilatına medhal, İstanbul, 1941 (այսուհետ՝ Medhal), s. 115:

* Դնվշիրմն՝ տղայահավաք, «արյան հարկ», հարկատնսակ, համաձայն որի Օսմանյան կայսրությունում պարթրականորեն հավաքագրում էր իր քրիստոնյա հպատակների որդիներին՝ օգտագործելով հետագայում ըստ իր կարիքների:

11. *C. Cahen*, Pre-Ottoman Turkey, p. 231.

12. *V. Speros, Jr.*, The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century, Berkley, Los Angeles, London, 1986, p.240.

Ղուլամ՝ ստրուկ, որը մասնավորապես Սելջուկյանների մոտ օգտագործվում էր պալատական ծառայությունների համար ու բանակում:

13. *V. Speros, Jr.*, Seljuk Gulams and Ottoman Devshirmes, Der Islam, Band 41, 1964, p.225

14. *V. Speros, Jr.*, Seljuk Gulams and..., p.226

15. *H. W. Duda*, Die Seltschukengeschichte des Ibn Bibi, Kopenhagen, 1959, pp.114, 121, 320 (այսուհետ՝ Duda).

16. Իբն Բատտուտան նշել է 13-14-րդ դարերի Անատոլիայում բազմաթիվ քրիստոնյաների մասին (տե՛ս՝ *Ibn Batoutah*, Voyages, trad. par G. Defrémery et B. R. Sanguinetti, Paris, T. I-IV, 1893-1922):

17. *V. Speros, Jr.*, Seljuk Gulams and..., p.226

* Իքթայի համակարգ՝ ռազմաավատական համկարգ, նրբ իքթա-հողակտորի դիմաց ավատատերը պարտավոր էր պատերազմի դեպքում ներկայացնել համապատասխան թվով զինված մարդիկ:

18. Մահմեդական Մերձավոր Արևելքում ղուլամների ավանդույթը ռազմական ու վարչական համակարգում նկարագրված է հետևյալ գրքում. *Uzunçarşılı İ.H.*, Osmanlı devleti teşkilatına medhal, İstanbul, 1941: Սելջուկյան ժամանակաշրջանում ղուլամների գոյության ու գործունեության հիմնական աղբյուրն է Իբն Բիբիի «Սելջուկնամեն», որը գրի առնվել 13-րդ դարում՝ *Ibn Bibi* (el-Huseyin b. Muhammed b. Ali el-Caferi er-Rugadi), el-Evamirü'l Ala'ıye fi'l-Umuri'l-Ala'ıye (Selçukname), hazırlayan M. Öztürk, 2 cilt, Ankara, 1996:

19. *Duda*, p.60.

20. *Duda*, p.63.

21. *Ibn Bibi*, c.2, s.85-86; *Duda*, p.238.

22. *Ibn Bibi*, c.1, s. 421-423; *Duda*, p.176-178.

23. *Ibn Bibi*, c.1, s.324; *Duda*, p.139.

24. *Ibn Bibi*, c.1, s.166; համաձայն այդ օրենքի սուլթանին էր պատկանում ավարի մեկ հինգերորդ մասը:

25. *İ. H. Uzunçarşılı*, Medhal, p. 115-116.
26. *Duda*, p.238.
27. *Duda*, pp.52, 54, 59, 128, 197, 210, 254, 330, 341 lûf ; *Ibn Bibi*, c.1, s. 158-159:
28. *Ibn Bibi*, c.1, s. 425-428.
29. *Duda*, pp. 117-122, 330.
30. *Duda*, p. 242
31. *Duda*, p. 330
32. *V. Speros, Jr.*, Seljuk Gulams and..., p.231
33. *V. Speros, Jr.*, Seljuk Gulams and..., p.240.
34. *İ. H. Uzunçarşılı*, Medhal, p. 442.
35. *Ibn Batoutah*, T. II, 1914, pp. 307, 309, 310-311, 317.

ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ
ԶԱԼԱԼ ԱԴ-ԴԻՆԻ
ԱՐՇԱԿԱՆՔՆԵՐԻ ՆԱԽՕՐՅԱԿԻՆ

1220-1222 թթ. դեպի Անդրկովկաս կատարած հետախուզական արշավանքի ընթացքում մոնղոլական 20 հազարանոց բանակը Ջեքե Նոյինի և Մուբադայ Բահատտուրի գլխավորությամբ նրկրամատում բազմաթիվ ավերածություններ գործելուց և նրեք ճակատամարտերում հայ-վրացական զորքերին հաղթելուց հետո հեռացավ Հյուսիսային Կովկաս¹: Մոնղոլների հաջողությունները պայմանավորված էին ոչ միայն տարածաշրջանում հզորագույններից մեկը համարվող վրացական թագավորությունում ավատատիրական ներհակություններով, այլև նրանով, որ վրաց թագավոր Գեորգի Լաշան (1207-1222), Գանձակի Էլտկուզյան աթաբեկ Ուզբեկը (1210-1225) և Ծիրվանի տիրակալ Գուշտաբս I-ը (1203-1225) չկարողացան իրենց հակասությունները մի կողմ դնելով մոնղոլների դեմ միասնական ճակատ կազմել:

Երբ մոնղոլները մտան Հյուսիսային Կովկաս, նրանց ճնշման տակ թյուրքական ցեղերից մեկի՝ ղփչաղների մի ստվար հատված, որի կովող ուժը Ջ. Բունիյաթովն առանց աղբյուրը նշելու 50 հազար է հաշվում², 1222 թ. ներխուժեց Ծիրվան: Մոտենալով Դերբենտին, նրանք վերջինիս տիրակալ Էմիր Ռաշիդից՝ Գուշտաբս I-ի նղբորից, հավատարիմ ծառայության դիմաց բնակության տեղ խնդրեցին: Սակայն զգուշավոր Ռաշիդը ոչ միայն մերժեց, այլև նրանց իր տիրույթներից փտարելու անհաջող փորձ կատարեց: Դրան հետևեց ղփչաղների կողմից Դերբենտի նենգորեն զրավումն ու կողոպուտը³: Ղփչաղներն այնուհետև, Դերբենտից հեռանալով, պաշարեցին Կապադակ (Կաբալա) քաղաքը, որն իր գավառով մտնում էր վրացական թագավորության կազմի մեջ: Իբն ալ-Ասիրի անուղղակի, իսկ Կիրակոս Գանձակեցու ուղղակի վկայություններից հետևում է, որ նրանք Կապադակի տիրոջ միջոցով Գեորգի Լաշայից և վրացական թագավորության աթաբեկ Իվանն Զաքարյանից բնակության տեղ խնդրեցին՝ խոտանալով հավատարիմ ծառայություն: Մի քանի օր անց մեր-

A 90470

ծում ստանալով՝ ղփչաղները կողոպտում են Լապաղակ գավառն ու շարժվում դեպի Գանձակ⁴: Դներենտում ղփչաղների դրսևորած նենգությանը քաջատնդյակ էմիր Քուշխարան՝ Գանձակում Ուզբեկի տնդապահը, գորքով նրանց ընդառաջ է դուրս գալիս: Ղփչաղները, մարտից խուսափելով և վստահության պատանդներ ուղարկելով, Քուշխարային հավատացնում են, որ իրենք նկնել են Ուզբեկին ծառայելու, իսկ Դներենտը գրավել են, քանզի Շիրվանի տներն իրենց արգելել էր դա անել: Ղփչաղների փաստարկին հավատալով՝ Քուշխարան նրանց թույլ է տալիս տնդավորվել Գանձակի շրջակայքում և այդ մասին իրագնկ պահում աթաբեկ Ուզբեկին: Վերջինս հրամայում է ղփչաղներին բնակեցնել Քիլքուն լեռան մոտ⁵: Ինչպես նշում է Կիրակոս Գանձակեցին, Գանձակի բնակիչները ղփչաղներին «յոժարութեամբ ընկալան, քանզի էին ի մեծ ննդութեան ի գորացն վրաց, որք անրեէին գաշխարհս նոցա և գնրեէին գմարդ և զանասուն: Ետուն նոցա տնդի բնակութեան ի սահմանս քաղաքին, օգնեին և այլ կնրակրօք և ըմպնօք, զի նոքօք կայցնն ընդդէմ թագաւորութեանն Վրաց»⁶: Այսպիսով, իր տիրութենքում ղփչաղներին բնակեցնելով Ուզբեկը նպատակ ուներ նրանց օգնությամբ հետ մղել Գանձակի աթաբեկության վրա հայ-վրացական գորքերի շարունակական հարձակումները: Դրանք ընդհատվել էին 1217 թ., նրբ Ուզբեկը ճարահատյալ ընդունել էր խորնզմշահ Մուհամմադի (1200-1220) գերիշխանությունը⁷: Այժմ արդեն, նրբ մոնղոլների կողմից 1218-1220 թթ. խորնզմշահների պնտության ջախջախումից ու փաստական վնրացումից և Մուհամմադի անփառունակ վախճանից հետո Ուզբեկը գրկվել էր հզոր հովանավորությունից, հայ-վրացական սպասելի ոտնձգություններին փորձում էր դիմագրավել ղփչաղների օգնությամբ:

Լապաղակի պաշարումն ու գավառի կողոպտուղ և Գանձակի Էլտկուդյան աթաբեկությունում ղփչաղների հաստատվելը վրաց արքունիքին ստիպում է համապատասխան քայլի դիմել: Ի վանն աթաբեկը, գորք հավաքելով, փորձում է ղփչաղներին հանկարծակիի բնրելով կոտորել, իսկ Գանձակը՝ գրավել ու տվնրել: Սակայն իրադարձություններն այլ ընթացք են ստանում, քանի որ Քուշխարային հայ-վրացական կողմի մտադրությունը հայտնի է դառնում և նա ղփչաղներին հրամայում է վնրադառնալ ու բանակել Գանձակի մոտ: Քուշխարայի կարգադրությունը

կատարելուց հետո ղփչաղների մի գորախումբ շարժվում է հայ-վրացական գորքերին ընդառաջ և պարտության մատնում⁸։ Իբն ալ-Սաիրը ղփչաղների հաղթանակը բացատրում է հակառակորդին հանկարծակիի բերելով, իսկ Լիբակոս Գանձակնցին ու Վարդան վարդապետը՝ հայ-վրացական գորքի հոգնածությամբ, ինչպես նաև Իվանն աթաբեկի ինքնավստահությամբ ու անզգուշությամբ, որը բխում էր նրա բանակի մեծաքանակությունից⁹։ Ակններև է, որ Իվանն աթաբեկի գորքի նրթուղուն իրագնկ ղփչաղները, նախօրոք հարմար տեղ ընտրելով, ռազմերթից հոգնած հակառակորդին մարտ էին պարտադրել ու հաղթել։ Այս ճակատամարտի նկարագրության ժամանակ Լիբակոս Գանձակնցու օգտագործած «լքնալ գօրն վրաց»¹⁰ արտահայտությունը ննթադրել է տալիս, որ այս անգամ ևս Իվանն աթաբեկն իբրև գորահրամանատար պատշաճ բարձրության վրա չի գտնվել։ Հայ-վրացական գորքը, մեծ կորուստներ տալով, փախուստի է դիմում, իսկ շատ հայտնի իշխաններ ու ազատներ գերվում են։ Գերվածների մեջ էր նշանավոր իշխան Նաղբակի որդի Պապաբը, իսկ գոհվածների մեջ՝ թողը՝ Վասակի որդի Գրիգորը՝ «արք քաջք և անուանիք, որ յաիէ նոցա դողայր ամենայն գօրն տաճկաց»¹¹։ Գրիգորին Գանձակում բանտարկելով՝ կտտանքների միջոցով փորձում են մահմեդական դարձնել, սակայն նա հրաժարվում է և տանջամահ արվում¹²։ Մյուս գերյալներին ղփչաղները սննդի կամ հագուստի դիմաց Գանձակում վաճառում են. «և պարսիցն գննալ նոսա,- գրում է Լիբակոս Գանձակնցին,- անհնարին ննդութնամբ կնդէին գկնասն նոցա. և այնքան պահանջէին ի նոցանէ կշիռս ոսկոյ և արծաթոյ, մինչև անհնարին լիննր հատուցանել. և բազումք մնեան ի բանտի անդ»¹³։ Լիբակոս Գանձակնցու վկայությամբ Գանձակի քրիստոնյաները, այսինքն՝ հայերը, անում էին հնարավորը՝ նրանց փրկագնելու կամ գոնև վիճակները թնթեացնելու համար¹⁴։

Երբ ղփչաղները վերադառնում են Քիլիքու լեռան մերձակայքում գտնվող իրենց բնակատեղին, ճակատամարտին չմասնակցած ղփչաղական մի այլ գորամաս որոշում է կրկնել նրանց հաջողությունը։ Քուշսարան նրանց հորդորում է չշտապել, մինչև ինքը չպարզի հակառակորդի դրությունը։ Սակայն, լստ նրկույթին, ղփչաղները, նախորդ հնչտ հաղթանակով ոգևորված, նրան չեն լսում և վրացական թագավորություն ներխուժելով Իվանն ա-

թաթենկին պատկանող Վարդանաշատ գավառում կողոպուտ ու ավերածություններ կատարելով և գերիներ վերցնելով հետ են դառնում¹⁵։ Այս անգամ արդեն, նախորդ անհաջողությունից համապատասխան հետևություններ արած Իվանն աթաթենկը, նրանց հանկարծակիի բերելով, Վարդանաշատի շրջանում գլխովին ջախջախում է, շատերին գերում, իսկ ավարն ու գերիներին հետ խլում¹⁶։

Եթե Կիրակոս Գանձակեցին պնդում է, որ այս ճակատամարտում Իվանն աթաթենկը կոտորել է ղեչաղների ամբողջ զորքը, ապա Վարդան վարդապետը հայտնում է, որ կոտորվել է «գառնի մասն Խաչաղին»¹⁷, ինչը համահունչ է Իբն ալ-Ասիրի վկայությանը և համապատասխանում է իրականությանը։ Ինչ վերաբերում է այս ճակատամարտի թվագրությանը, ապա իրապատում է Կիրակոս Գանձակեցին և ոչ թե Վարդան վարդապետը։ Նրանցից առաջինն այս ճակատամարտը թվագրում է նախորդից «յնտ ատուրց ինչ անցանելոյ», իսկ նրկորդը՝ «ի գալ ամին», այսինքն՝ 1223 թ.¹⁸։ Կիրակոս Գանձակեցու իրավացիությունը նրևում է Իբն ալ-Ասիրի այն հաղորդումից, ըստ որի հայ-վրացական զորքերն այս իրադարձությունից հետո՝ 1222 թ. աշնանը (9 հոկտեմբեր – 8 նոյեմբեր) գրավել են Բայլականը¹⁹։ Հետևաբար, Հ. Մանանդյանը և նրա հետևողյալը Լ. Բաբայանը սխալվել են, երբ Վարդան վարդապետի վկայությունը հիմք ընդունելով, այս ճակատամարտը թվագրել են 1223-ով²⁰։

Այս ճակատամարտից հետո ղեչաղների մնացորդները շարժվում են Պարտավ և Զուշսարային խնդրում զորքով միանալ իրենց՝ պարտության վրեժը լուծելու համար։ Սակայն Զուշսարան, ղեչաղների ինքնագլխությունից դժգոհելով և հայ-վրացական բանակի հետ բախումից զգուշանալով, հրաժարվում է դա անել, ինչը հանգեցնում է նրանց հարաբերությունների սրմանը։ Ղեչաղները հետ են պահանջում իրենց տված վստահության պատանդներին և, մերժում ստանալով, փոխարենը գերում Ուզբեկի բազմաթիվ հալատանկների, ինչպես նաև դիմում զանազան խժոժությունների։ Սա, բնականաբար, հարուցում է տևիկ բնակչության սուր դժգոհությունը, որն ըմբոստանում է ղեչաղների դեմ։ Դրա հետևանքով բազմաթիվ ղեչաղներ սպանվում են։ Խիստ թշնամական միջավայրը ղեչաղներին հարկադրում է հեռանալ Շիրվան, իսկ այնտեղից՝ լաքզերի նրկիրը։ Ճանապարհին

նրանք ննջարկվում են տնդի մահմնդական բնակիչների, հայ-վրացական զորքերի և լաքզերի հարձակումներին՝ տալով մեծ կորուստներ²¹։

Այս իրադարձություններից որոշ ժամանակ անց՝ 1222 թ. աշ-նանը (9 հոկտեմբեր – 8 նոյեմբեր) հայ-վրացական զորքերը, վերսկսելով Գանձակի Էլսկուզյան աթաբեկության վրա 1217 թ. ընդհատված արշավանքները, ինչպես նշվեց, պաշարում են Բայ-լականը։ Այդ քաղաքը նոր էր սկսել ապաքինել մոնղոլների պատճառած վերքերը և կենդանի մնացած բնակիչները հնարա-վորինս ամրացրել էին Բայլականի՝ մոնղոլների կողմից ավեր-ված պարիսպները։ Ուզբեկը, որը գտնվում էր Թավրիզում ու տրվել էր անառակությանն ու հարբեցողությանը, բայլականցի-ներին չի օգնում, և հայ-վրացական զորքերին հաջողվում է Բայ-լականը գրավելով կողոպտել ու ավերել, իսկ բնակչությանը՝ սրի քաշել²²։ Այս իրադարձության մասին պատմելիս Իբն ալ-Ասիրը հայ-վրացական զորքերին անվանում է «լավագույն թշնամի-ներ», դա պատճառաբանելով նրանով, որ նախքան այդ, նրանք, իբրև կանոն, որևէ քաղաք գրավելուց հետո այն չէին ավերում բավարարվելով քաղաքացիների տված որոշակի գումարով։ Պատմիչի վկայությամբ, բայլականցիները, կարծելով, թե այս անգամ ևս հայ-վրացական զորքերից կարող են համապատաս-խան գումարով փրկագնվել, նրանց անհրաժեշտ դիմադրություն չէին ցույց տվել կամ էլ փախել²³։ Տվյալ դեպքում բայլականցինե-րի նկատմամբ հայ-վրացական զորքերի դրսևորած դաժանույթ-յունը թերևս բացատրվում է նրանց մեծ տեսություններ պատ-ճառած դժգոհների հարցում Ուզբեկի վերաբերմունքով։ Դեպի Բայլական հայ-վրացական զորքերի արշավանքի մասին հայ-վրացական աղբյուրները լռում են։

1223 թ. սեպտեմբերին, երբ Սուրմարիի (Սուրբ Մարի) տները գտնվում էր իսլաթում, նրա տեղապահ Էմիրը, որի անունն Իբն ալ-Ասիրը չի հիշատակում, զորք հավաքելով ներխուժում է Զա-քարյան Հայաստան և ավարառուական գործողություններ իրա-կանացնում շրջակա տարածքներում կողոպտելով բազմաթիվ գյուղեր²⁴։ Ըստ Իբն ալ-Ասիրի, ի պատասխան, «Դուիհի (Դվին - Ա. Ե.) տները, որի անունն էր Շալուա և վրաց (քուրջ) մեծամեծ իշ-խաններից էր, զորք հավաքեց, շարժվեց Սուրմարի, այն օրերով պաշարեց, կողոպտեց քաղաքը, նրա շրջակայքը և վերադար-

ձափ»²⁵: Դեպքերի հետագա ընթացքին անդրադառնալիս պատմիչը ևս նրկու անգամ Շալուային հիշատակում է իբրև Դվինի տեր (ամիրա) և սուրմարեցիների դեմ արշաված հայ-վրացական զորքի հրամանատար: Սակայն, իրականում, Դվինը պատկանում էր Իվանն աթաբեկին և նրա նրկու նստավայրերից մեկն էր (մյուսը Բջնին էր): Պնդն, որ Իբն ալ-Ասիրն Իվանն աթաբեկին ու Շալուային նույնացրել է, ճիշտ չի լինի, քանի որ նրանց քաջ գիտի և հստակ տարբերում է՝ մասնավորապես Իվաննին քանիցս տարբեր առիթներով հիշատակելով²⁶: Հետևաբար, իրոք, սուրմարեցիների վրա հարձակված հայ-վրացական զորքի հրամանատարը նրկն է Շալուան: Քանի որ սուրմարեցիներն արշավել էին Դվինի շրջակա գյուղերի վրա, իսկ նրանց դեմ ի պատասխան հարձակված զորքը նկն էր Դվինից, պատմիչը կարծել է, թե Շալուան նրկն է Դվինի տերը: Շալուայի ով լինելը պարզվում է Իբն ալ-Ասիրի հետագա շարադրանքից: Բանն այն է, որ Իբն ալ-Ասիրը, իբրև կանոն, այս կամ այն հայտնի անձնավորության մասին խոսելիս նրան հնարավորինս սպառիչ է ներկայացնում՝ հետագայում բավարարվելով անվան սուկական հիշատակմամբ: Նա իր սկզբունքից չի շեղվել նաև Շալուայի հարցում և նրան վերջին անգամ հիշատակելիս բավարարվել է միայն անունը նշելով: Եվ քանի որ նա վերջին՝ չորրորդ (հանվան՝ նրորորդ) անգամ Շալուային հիշատակում է Գառնիի 1225 թ. ճակատամարտում գերվելու առթիվ. «շատերը գերի ընկան, որոնց մեջ էր Շալուան»²⁷, ապա պարզվում է, որ նա վրաց հայտնի իշխան Շավա Ախալցխիսելին է՝ նույն մարտում զոհված Իվանն Ախալցխիսելու նոքայրը²⁸:

Երբ Շավա Ախալցխիսելու գլխավորած հայ-վրացական զորքը հետ էր դառնում, նրա վերջապահին հասնում է Սուրմարիի տիրոջ բանակը և ավարը հետ խլում²⁹: Քիչ անց հայ-վրացական զորքերը Շավա Ախալցխիսելու հրամանատարությամբ կրկին շարժվում են դեպի Սուրմարի, սակայն, Դվինից Սուրմարի տանող ճանապարհին այդ արշավանքի մասին տեղեկացված սուրմարեցիների կողմից շրջապատվելով պարտվում են՝ տալով մեծաքանակ զոհեր ու գերյալներ: Վերջիններիս թվում էին Շավա Ախալցխիսելին ու մի խումբ մեծատոհմիկներ³⁰: Իրադարձությունների նման ընթացքը վրաց արքունիքին ստիպում է բացառություն պահանջել Էյուբյան տիրակալ ալ-Աշրաֆից, որի նդ-

բայր ու ննթակա Շիհաբ ալ-Դին Ղազիի վասալն էր Սուրմարիի տները: Ալ-Աշրաֆին վրաց արքունիքի հղած նամակում ասվում էր. «Եթե հաշտության մեջ ենք, ցանկանում ենք, որ գերությունից արձակվեք մեր մարդկանց: Իսկ եթե խաղաղությունը մեր մեջ արդեն խախտված է, ապա հայտնեցեք մեզ, որպեսզի մենք միջոցներ ձեռք բերենք»³¹: Այս նամակին ի պատասխան ալ-Աշրաֆը Սուրմարիի տիրոջը հրամայում է ազատ արձակել գերիներին և վերանորոգել հաշտությունը, ինչը և արվում է³²: Էյուբյան տիրակալի այս քայլը բացատրվում է Իկոնիայի՝ վերստին հզորացող սուլթանության վտանգավոր հարևանության և տարածաշրջանի անկայուն իրադրության պայմաններում ի դեմս վրացական թագավորության ոչ պակաս ուժեղ թշնամի չստեղծելու մտահոգությամբ: Այս իրադարձությունների մասին ևս հայ-վրացական աղբյուրները լռում են: Օգտվելով Էյուբյանների թուլացումից, մոնղոլական նվաճման նախօրյակին՝ 1235 թ., Զաքարյանները (Շահնշահ ամիրսպասալար) իրագործելով իրենց վաղեմի նպատակը, տիրացան Սուրմարիին³³: Ինչպես ճիշտ նկատել է Հ. Մարգարյանը, հենվելով Ստեփանոս Օրբելյանի և վրաց անանուն ժամանակագրի տեղեկությունների վրա³⁴, նրանք հավանաբար այդ ժամանակ են գրավել նաև Կաղզվանն ու Վաղարշակներտը³⁵:

1225 թ. հայ-վրացական գորքերը վերսկսեցին Գանձակի Էլուկույան աթաբեկության դեմ հարձակումները և պաշարեցին Գանձակը: Սակայն պաշարումը ոչ միայն անհաջող անցավ, այլև պաշարյալները քաղաքից դուրս գալով մարտի մեջ մտան հայ-վրացական գորքերի հետ և նրանց պարտության մատնելով ստիպեցին ձեռնունայն հեռանալ³⁶: Այդ նույն թվականին իր որդու՝ Ֆարիքուրդի կողմից գահընկեց արված շիրվանշահ Գուշտաբս I-ը իր իշխանությունը վերականգնելու նպատակով դիմեց վրացական արքունիքին, հաջողության դեպքում խոստանալով իր տիրույթների կեսը: Շիրվանշահին վերստին գահ բարձրացնելու համար վրաց արքունիքն ուղարկում է երեք հազարանոց բանակ: Գուշտաբս I-ի որդին նրա դեմ է դուրս գալիս հազար հեծյալից բաղկացած զորամասով և ծանր պարտության մատնում: Հայ-վրացական բանակը տալիս է բազմաթիվ սպանվածներ ու գերյալներ և հեռանում Շիրվանից: Դրանից հետո վրաց արքունիքն այլևս չի միջամտում Շիրվանի ներքին գործերին³⁷:

Այս իրադարձությունից հետո, դարձյալ 1225 թ., հայ-վրացական մի գործամաս, Տփլիսից դուրս գալով, արշավում է դեպի Ատրպատական: Սակայն, ճանապարհին մի կիրճում այն, դարանակալ հարձակման ենթարկվելով, ջախջախվում է՝ տալով բազմաթիվ սպանվածներ ու գնդալներ³⁸: Այս խայտառակ պարտության վրեժն առնելու նպատակով վրաց արքունիքը ձեռնամուխ եղավ դեպի Ատրպատական նոր արշավանքի նախապատրաստմանը: Սակայն, այդ ընթացքում լուր ստանալով, որ խորեզմշահ Մուհամմեդի որդի Ջալալ ադ-Դինը մտել է Մարահա, վրաց արքունիքն այդ մտքից ոչ միայն հրաժարվեց, այլև աթաբեկ Ուզբենկին առաջարկեց համատեղ ուժերով հետ մղել Ջալալ ադ-Դինին: Վրաց արքունիքն իր առաջարկությունը հիմնավորում էր նրանով, որ համատեղ չգործելու դեպքում Ջալալ ադ-Դինը նախ Գանձակի Էլտկույան աթաբեկությունը կգրավի, ապա՝ վրացական թագավորությունը³⁹: Մինչ նրանք համաձայնության կգային, Ջալալ ադ-Դինը նրանց կանխեց և, իսկապես, հեշտությամբ գրավեց նախ Գանձակի Էլտկույան աթաբեկությունը, ապա նաև վրացական թագավորությունը:

Այսպիսով, մոնղոլների 1220-1222 թթ. հնտախուզական արշավանքներից մինչև 1225 թ. սկսված Ջալալ ադ-Դինի նվաճումների արանքում ընկած ժամանակաշրջանում Անդրկովկասում չէին դադարում նրկրամասի և շրջակա քաղաքական կազմավորումների զինական բախումները, որոնք ավելի էին թուլացնում նրանց առանց այդ էլ մոնղոլների արշավանքի հետևանքով նվազած ուժերը և պարարտ հող պատրաստում մի նոր, հզոր թշնամու՝ խորեզմցիների կողմից նրկրամասի դյուրին նվաճման համար: Անդրկովկասում հզորագույն քաղաքական կազմավորումը համարվող վրացական թագավորությունն այդ ընթացքում իրենից անհամեմատ թույլ հակառակորդների հետ բախվելիս, ինչպես տեսանք, շարունակ անհաջողություններ էր կրում, ինչը հղի էր լուրջ վտանգներով, ինչպես այդ պետության, այնպես էլ ավատական ենթակարգության սկզբունքով նրա կազմի մեջ մտնող Ջաբարյան Հայաստանի համար:

1. Մանրամասն տե՛ս Ա. Ծահնագարյան, Մոնղոլների հետախուզական արշավանքն Անդրկովկաս («Պատմա-բանասիրական հանդես», 2000, N 2, էջ 85-107):
2. 3. М. Буниятов, Государство атабеков Азербайджана (1136-1225 годы), Баку, 1978, с. 118.
3. Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայների մասին (այսուհետև՝ Իբն ալ-Ասիր), հ. 11, Երևան, 1981, էջ 308-309, Հաւարումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանմալ, Վենետիկ, 1862, էջ 142, Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 204:
4. Իբն ալ-Ասիր, էջ 309-310, Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 204:
5. Իբն ալ-Ասիր, էջ 310: Ա. Տեր-Ղևոնդյանը հակված է եղել Քիրունը, համահնչյունությունից նվնլով, նույնացնել Գնդարքունիքի հետ (Իբն ալ-Ասիր, էջ 404, ծան. 330): Դա անընդունելի է թեկուզ այն պատճառով, որ Գնդարքունիքը գտնվում էր վրացական թագավորության տարածքում՝ Իվանն աթաբեկի տիրույթների մեջ: Հայ-վրացական զորքերի և ղեկավարների միջև կայացած նրկրորդ ճակատամարտից հետո վերջիններիս մնացորդների Պարտավ դիմելը (Իբն ալ-Ասիր, էջ 311) ննթադրել է տալիս, որ Քիրունը պետք է փնտրել այդ տարածքում:
6. Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 204:
7. Шухаб ад-Дин Мухаммад ан-Насаби, Жизнеописание султана Джалал ад-Дин Манкбурны, Баку, 1973, с. 61.
8. Իբն ալ-Ասիր, էջ 310:
9. Նույն տեղում, Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 204-205, Վարդան վարդապետ, էջ 142-143: Մխիթար Այրիվանեցին, այս իրադարձությանն անդրադառնալով, բավարարվել է «ղեկավարն նհար զԼաշայն ի Գանձակ» («Մխիթարայ Այրիւաննցո Պատմութիւն Հայոց», Մոսկվա, 1860, էջ 81) արտահայտությամբ՝ հայ-վրացական զորքի հրամանատարությունը սխալմամբ վերագրելով Գնորգի Լաշային:
10. Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 205:
11. Նույն տեղում: Հմմտ Վարդան վարդապետ, էջ 142-143, Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 80:
12. Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 205-206:
13. Նույն տեղում, էջ 205:
14. Նույն տեղում, էջ 206:
15. Իբն ալ-Ասիր, էջ 310-311:
16. Նույն տեղում, էջ 311, Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 205, Վարդան վարդապետ, էջ 143:

17. *Կիրակոս Գանձակեցի*, էջ 206-207, *Վարդան վարդապետ*, էջ 143:
18. *Կիրակոս Գանձակեցի*, էջ 206, 207, *Վարդան վարդապետ*, էջ 143:
19. *Իբն ալ-Ասիր*, էջ 311:
20. Վ. Մանանդյան, Զննական տնտեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Գ, Երևան, 1952, էջ 186, Լ. Վ. Բաբայան, Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմությունը XIII-XIV դարերում, Երևան, 1964, էջ 189:
21. *Իբն ալ-Ասիր*, էջ 311:
22. *Նույն տեղում*, էջ 311-312:
23. *Նույն տեղում*:
24. *Նույն տեղում*, էջ 312:
25. *Նույն տեղում*:
26. *Նույն տեղում*, էջ 314, 321, 325, 328:
27. *Նույն տեղում*, էջ 321:
28. «Վրաց ժամանակագրություն (1207-1318)», Երևան, 1971, էջ 61, *ан-Насубу*, с. 159.
29. *Իբն ալ-Ասիր*, էջ 312:
30. *Նույն տեղում*, էջ 313:
31. *Նույն տեղում*:
32. *Նույն տեղում*:
33. «Մանր ժամանակագրություններ, XIII-XVIII դդ.», հ. I, Երևան, 1951, էջ 41, *Կիրակոս Գանձակեցի*, էջ 260:
34. «Պատմութիւն նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփաննոսի արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց», Թիֆլիս, 1910, էջ 391-392, «Վրաց ժամանակագրություն (1207-1318)», էջ 91:
35. Վ. Գ. Մարգարյան, Ջալալ ադ-Դինի Հայաստան և Վրաստան կատարած արշավանքների պատմության շուրջ («Պատմաբանասիրական հանդես»), 1981, N 4, էջ 137, ծան. 71):
36. *Իբն ալ-Ասիր*, էջ 317:
37. *Նույն տեղում*, էջ 318-319: Հմմտ. *Сара Ашурбейли, Государство Ширваншахов (VI-XVI вв.)*, Баку, 1983, с. 151-152.
38. *Նույն տեղում*, էջ 319:
39. *Նույն տեղում*:

ՆԱԽԱՑԵՂԱՍԴԱՆՈՒԹՅՈՒՆ (PROTO-GENOCIDE).
ՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԵՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ
(Օսմանյան կայսրության օրինակով)

Ժամանակակից համեմատական ցնդասպանագիտության կարևոր խնդիրներից է ցնդասպանության նրկայի ծագումնաբանության ընդունելի հայնցակարգի ստեղծումը: Անդրադարձը կոնկրետ պատմական իրականանուցանը ցույց է տալիս, որ որոշ դեպքերում, գոյություն է ունեցել ցնդասպանություն իրականացնելու պնտական ծրագիր, սակայն և այդ ծրագիրը չի իրականացվել կամ էլ իրականացվել է մասամբ: Այդ նրկայը մենք առաջարկում ենք բնութագրել որպես նախա-ցնդասպանություն (proto-genocide): Սույն հոդվածում առաջին անգամ ցնդասպանագիտական գրականության մեջ փորձ է արվում՝ հենվելով Օսմանյան կայսրությունում 1876 թվականին ստեղծված իրավիճակի մանրակրկիտ հետազոտման վրա տալ այդ նրկային հայնցակարգային ձևակերպում:

1. Գնդասպանություն, կոտորած ու նախա-ցնդասպանություն.
տնտության որոշ խնդիրներ

Ինչպես հայտնի է, «գնդցիդ» (ցնդասպանություն) տնրմինը ստեղծել ու գիտական շրջանառության մեջ է մտցրել ծագումով հրնա լնի իրավագետ Ռաֆաել Լեմկինը: 1944 թ. ԱՄՆ-ում լույս տեսավ նրա «Առանցքի իշխանությունը գավթված Եվրոպայում» գիրքը, որտեղ առաջին անգամ օգտագործվում էր այդ բառը¹: Մեկ տարի անց այն առաջին անգամ տեղ գտավ պաշտոնական փաստաթղթում՝ գլխավոր գնրմանական ռազմական հանցագործներին դատելու նպատակով ստեղծված Նյուրնբերգյան ռազմական ատյանի մեղադրական ակտում²: Հետաքրքիր է նշել, որ մեղադրական ակտի ռուսներն տարբերակում ցնդասպանություն (գնդցիդ) բառը փոխարինված էր «ժողովուրդների կանխատեսված ու սիստեմատիկ բնաջնջում» արտահայտությամբ, որը, ըստ էության, պարգապես նրա ռուսներն բացատրությունն էր³: Հետագայում

այն այլևս Նյուրնբերգյան գլխավոր դատավարության ոչ մի պաշտոնական փաստաթղթում չօգտագործվեց: Այս ամենը վկայում է այն մասին, թե ինչ դժվարությամբ էր շրջանառության մեջ մտնում այդ տերմինը:

1946 թ. «գննոցիդ» տերմինը սկսում է օգտագործվել ՄԱԿ-ի պաշտոնական փաստաթղթերում եւ հետգինտե թափանցում է նաեւ աշխարհի հիմնական լեզուների բառապաշարի մեջ: Այդ գործընթացը ընթանում էր բավական դանդաղ, օրինակ, անգլերենի հանրածանոթ «վեբսթեր» բացատրական բառարանի մեջ այն տեղ գտավ միայն 1961 թ.⁴: Որոշ լեզուներում, օրինակ, հայերենում կամ գերմաներենում, որպես հոմանիշներ օգտագործվում են նաեւ նրա բառացի թարգմանությունները:

Ր. Լեմկինը, իր իսկ վկայությամբ, «գննոցիդ» տերմինը ստեղծել է այն ժամանակ արդեն օգտագործվող «տիրանիցիդ» (բռնակալի սպանություն), «հոմիցիդ» (մարդասպանություն), «ինֆանտիցիդ» (մանուկների սպանություն) բառերի համանմանությամբ⁵: Կարելի է ենթադրել, որ նրան ծանոթ է եղել նաեւ 19-րդ դարի վերջի - 20-րդ դարի սկզբի գերմանացի ականավոր հոգևորական ու հասարակական գործիչ, գերմանական ծավալապաշտության գաղափարախոսներից Ֆրիդրիխ Նաումանի կողմից դեռեւս դարասկզբին՝ 1890-ականների կեսի հայկական կոտորածների կապակցությամբ առաջին անգամ օգտագործած «արմնոցիդ» (հայասպանություն) բառը⁶, որը հետագայում որոշակի տարածում գտավ գերմանալեզու հրատարակություններում:

Յնդասպանության նրկայի կոնցնպտուալ ձեւակերպումը նույնպես առաջին անգամ տրվել է Րաֆանլ Լեմկինի կողմից: Նա գրում է. “Յնդասպանության տակ մենք հասկանում ենք ազգի կամ էթնիկական խմբի ոչնչացում (destruction)”⁷: Հիմք վերցնելով ցնդասպանություն իրականացողի *մտադրվածության* (intent) հանգամանքը, նա բնութագրել է այն որպես որոշակի ազգային, կրոնական կամ ռասայական խմբի դեմ “հալածանքի կամ ոչնչացման նպատակով իրականացվող տարաբնույթ գործողությունների ընդհանրություն (composite)”⁸: Նրա ընկալմամբ, բացի ֆիզիկական բնաջնջման քաղաքականությունից ցնդասպանություն պիտի ճանա-

չնչ այն հալածանքները տվյալ խմբի հասարակական, հոգևոր կամ տնտեսական հաստատությունների, մշակույթի, լեզվի, ազգային զգացմունքների, կրոնի դեմ, որոնք վտանգում են նրա հետագա գոյությունը որպես առանձին խումբ:

1946 թ. սկսեց ցնդասպանության կոնցենտրացիայի գործնական-իրավագիտական ձևակերպման գործընթացը: ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի առաջին նիստում ընդունված 96 (I) Բանաձևի նախաբանում նշվում էր, որ “ցնդասպանությունը (*qéneghê*) նշանակում է մարդկային խմբերի գոյության իրավունքի մերժում, այնպես, ինչպես որ մարդասպանությունը (*hnêghê*) նշանակում է առանձին մարդկային էակի կյանքի իրավունքի մերժում”⁹: Բանաձևը հաստատում էր, որ ցնդասպանությունը ոճրագործություն է միջազգային իրավունքի տեսանկյունից և նրա կատարողները ու մեղսակիցները, անկախ այն հանգամանքից նրանք մասնավոր կամ պաշտոնավարող անձինք են թե՛ պետական գործիչներ, ենթակա են պատժի: Բանաձևի կարևորությունը միջազգային իրավունքի տեսանկյունից առաջին հերթին կայանում էր նրանում, որ ցնդասպանությունը տարբերազատվում էր պատերազմական կամ խաղաղության դեմ կատարվող հանցագործություններից ու դիտարկվում էր որպես առանձին հանցագործություն: Այսպիսով տեսական հնարավորություն և ստեղծվում ցնդասպանության հանցակազմ հաստատելու ոչ միայն պատերազմական պայմաններում, այլ նաև խաղաղ ժամանակներում և ոչ միայն օտար պետությունների ներկայացուցիչների դեմ, այլ նաև այն պետության պաշտոնական անձանց դեմ, որտեղ բնակվում է ցնդասպանության ենթարկված մարդկային խումբը: Նույն տարում Գլխավոր Ասամբլեան առաջարկեց ՄԱԿ-ի Տնտեսական ու Սոցիալական խորհրդին հետազոտություններ ձեռնարկել՝ ցնդասպանության վերաբերյալ հատուկ կոնվենցիայի նախնական տեքստ նախապատրաստելու նպատակով¹⁰: 1947 թ. ընդունված ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 180 (II) Բանաձևում վերնում էր նշված միտումները ստացան հստակ ձևակերպում. “ցնդասպանությունը միջազգային ոճրագործություն է, որը հանգեցնում է առանձին անհատների և պետությունների ազգային և միջազգային պատասխանատվության”¹¹: Այս ձևակերպումը կարևոր է նաև նրանով, որ

այստեղ առաջին անգամ ուղղակիորեն դրվում է գնդասպանության ռճրագործության համար պետության պատասխանատվության խնդիրը:

Յնդասպանության իրավագիտական հայեցակարգի ստեղծման գործընթացը ավարտվեց 1948թ. ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի կողմից ընդունված "Յնդասպանության հանցագործության կանխարգելման եւ դրա համար պատժի մասին" Լոնվնցիայի ընդունմամբ¹²: Այստեղ տեղ գտած գնդասպանության բնորոշումը հիմնականում կրկնում է Ր. Լեմկինի բնորոշումը մեկ կարևոր տարբերությամբ. գնդասպանություն եւ համարվում ոչ միայն որեւիցե "ազգային, էթնիկական, ռասայական կամ կրոնական խմբի" լրիվ ոչնչացմանը նպատակաուղղված գործողություններ, այլ նաեւ՝ մասնակի ոչնչացմանը: Այս կատեգորիայի ներգրավումը գնդասպանության բնորոշման մեջ արդարացված է հումանիստական տեսակետից, սակայն եւ հանգեցնում է որոշ գործնական բնութի դժվարությունների, քանի որ հարց է առաջանում, թե՛ խմբի որ մասի ոչնչացումն է համարվում գնդասպանություն: Այդ դժվարությունը կարելի է հաղթահարել, ինչպես նշվում էր Լոնվնցիայի առաջին մեկնաբանություններից մեկում, անդրադառնալով դիտավորության հանգամանքին¹³:

Յնդասպանության կարևորագույն բնորոշիչներից մեկը՝ դիտավորությունը ոչնչացնելու որեւիցե ռասայական, ազգային կամ կրոնական խումբը, ինչպես արդեն նշել էինք նույնպես առաջինը մտքով գիտական և իրավագիտական շրջանառության մեջ Րաֆաել Լեմկինը: Այդպիսով նրան հաջողվել էր բացահայտել գնդասպանության կարևորագույն բնորոշիչներից մեկը՝ *մտադրվածությունը* ոչնչացնելու ողջ ռասայական, ազգային կամ կրոնական խումբը: Դրանով հնարավորություն էր ստեղծվում տարբերագատելու *կոտորածը*, որի դեպքում նման մտադրվածություն չկա, գնդասպանությունից, ինչից հետևում է, որ այդ նրկու նրկությունի միջեւ, հասարակագիտական կամ իրավագիտական տեսանկյունից (բայց, իհարկե, ոչ բարոյա - էթիկական) դատելով, գոյություն ունի որակական տարբերություն, այլ ոչ միայն՝ զուտ քանակական¹⁴:

Իրավագիտական գործառնություններում դիտավորության հանգամանքը ունի որոշիչ նշանակության: ՄԱԿ-ի նախքին

Գլխավոր քարտուղարներից Բուրոս Բուրոս-Ղալին բնութագրում է այն նույնիսկ որպես ցնդասպանության մասին ՄԱԿ-ի Կոնվենցիայի “հիմնարար տարր”¹⁵։ Եթե չի հաջողվում այն բացահայտել և ապացուցել, ապա հնարավորություն է ստեղծվում ընդհանրապես խուսափել ցնդասպանության համար պատասխանատվությունից, ինչպես կոնկրետ օրինակների վերլուծության հիման վրա եզրակացնում է ցնդասպանագիտական հետազոտությունների առաջնեկ Լևո Քուփենրը¹⁶։ Այսպես, օրինակ, բրազիլական կառավարությունը ժամանակին խուսափեց տեղաբնիկ առանձին ցեղերի դեմ ցնդասպանության մեջ մեղադրվելուց քանի որ նրան հաջողվեց ցույց տալ, որ բնակչության այդ խմբերի անհայտացումը արդյունք էր սովի, որը չէր ծրագրվել կառավարության կողմից¹⁷։

Այս տեսակետի կողմնակից որոշ իրավագետներ խստագույնս քննադատում են ՄԱԿ-ի Բանաձևը, գտնելով որ դիտավորության հանգամանքի ամկայությունը զգալիորեն սահմանափակում է նրա իրական կիրառելիության շրջանակները, քանի որ չափազանց դժվար է հաստատել և վավերագրել այսպիսի դիտավորության գոյությունը, մանավանդ այն դեպքերում, երբ ցնդասպանության հեղինակը պնդությունն է։ ՄԱԿ-ի փաստաթղթերից մեկում նույնիսկ նշվում էր, որ արդեն ձևավորվել են նրկու իրավագիտական դարոց այս խնդրում. առաջինը գտնում է, որ դիտավորության բացահայտումն ու ապացուցումը բացարձակ անհրաժեշտություն է, իսկ եկրորդի կողմնակիցները ընդգծում են, որ դիտավորության հանգամանքը ցնդասպանության դեպքում հատուկ ապացուցելու անհրաժեշտություն չկա, քանի որ այն օբյեկտիվորեն բխում է բուն ցնդասպանական գործողություններից¹⁸։ Վերջին տարիներին միջազգային իրավագետների շրջանում տարածում է ստացել տեսակետը, թե դիտավորության հանգամանքի բովանդակային նշանակության բացահայտումը և ամրագրումը այն իրավագիտական խնդիրներից է, որոնք կարոտ են հետագա ավելի խորացված հետազոտությունների¹⁹։

Իրավագետների շրջանում գոյություն ունեցող մոտեցումների տարբերությունները և բանավեճերը չնայած և տեղ գտան ՄԱԿ-ի այնպիսի մասնագիտացված ատյանների քննարկումներում, ինչպիսիք են Մարդու իրավունքների և Միջազգային

իրավունքի հանձնաժողովները, սակայն այդպես էլ չստացան իրավագիտական ձևակերպում: ՄԱԿ-ի 1948թ. Կոնվենցիան մնում է անփոփոխ: Այս փաստը մեկ անգամ ևս հաստատվեց ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի կողմից 1994թ. նոյեմբերին ընդունված բանաձևով, որը պարունակում էր որոշում ստեղծել Ռուսաստանում և հարևան երկրներում ցեղասպանության և միջազգային մարդասիրական օրենքների այլ բնույթի լուրջ խախտումների համար պատասխանատու անհատների պատիժը իրականացնող միջազգային դատարան: Այս փաստաթուղթը նույնությամբ կրկնում է 1948թ. Կոնվենցիայում տեղ գտած ցեղասպանության բնորոշումը²⁰:

Ինչպես ցույց է տալիս անդրադարձը իրավագիտական իրականությանը, ազգային իրավագիտական դպրոցները նախընտրությունը նույնպես տալիս են առաջին մոտեցմանը, միաժամանակ փորձելով դիտավորության հանգամանքին տալ ավելի ճշգրտված բնորոշում: Այսպես, օրինակ, երկարատև բանավեճերից հետո 1988թ. ԱՄՆ-ի Կոնգրեսը, որոշում ընդունելով երկրում կիրառության մեջ մտցնել 1948թ. ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի կողմից ընդունված "Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման մասին" և դրա համար պատժի մասին" Կոնվենցիան, այդ փաստաթղթում օգտագործվող ցեղասպանության բնորոշման մեջ տեղ գտած "դիտավորությամբ" տերմինը փոխարինեց "որոշակի դիտավորությամբ" բառակապակցությամբ²¹:

Ֆրանսիական քրեական նոր օրենսդրությունը գնում է ավելի հեռու և սկզբունքային բնույթի նորամուծություն է կատարում: Այստեղ "դիտավորություն" տերմինը փոխարինված է "համակարգված ծրագրի իրագործում" արտահայտությամբ²²: Իրավագիտական առումով այդ արտահայտությունը կոնկրետացնում է դիտավորության հանգամանքը: Սակայն եթե վերլուծենք այդ փաստաթուղթը պատմական քաղաքականության տեսանկյունից, ապա կարելի է նգրականել որ այսպիսով, ըստ էության, հստակեցվում է դիտավորության հանգամանքի բյուրեղացման գործընթացի պարագան, քանի որ "համակարգված ծրագիրը" հանդես է գալիս որպես այդ գործընթացի վերջնական հանգրվան:

Այլ պատկեր է ցեղասպանության՝ որպես հասարակագի-

տական նրկայթի ուսումնասիրման բնագավառում: Անցած տասնամյակների ընթացքում ցնդասպանության հայնցակարգը բազմիցս վերանայվել ու լրացվել է մասնագետների կողմից, սակայն, ինչպես իրավագիտորեն նշում է ճանաչված կանադացի ցնդասպանագետ Քուրթ Յոնասոնը, դիտավորության հանգամանքը պահպանել է իր կենտրոնական նշանակությունը որպես ցնդասպանության “հիմնական չափորոշիչ”²³: Այսպես, օրինակ, ցնդասպանության հասարակագիտական բնորոշման մեջ, որը տրվել է Ֆրենք Չոքի և Քուրթ Յոնասոնի կողմից 1990 թ. և հետագայում լայն տարածում է ստացել, մտադրվածությունը պահպանում է իր կենտրոնական նշանակությունը. “Ցնդասպանությունը միակողմանի զանգվածային սպանության ձև է, որով պնտությունը կամ այլ իշխանություն մտադրվում է (intends) ոչնչացնել որևիցե խումբ...”²⁴:

Կարևոր նգրակացությունների է հանգում Ցնդասպանության ուսումնասիրության նյու-յորքյան ինստիտուտի տնօրեն Հելեն Ֆայնը: Ցնդասպանության իր վաղ բնորոշումներից մեկում նա էլ ավելի էր պարզեցրել դիտավորության հանգամանքի բնութագրումը, առաջարկելով այն պարզապես փոխարինել “հաշվարկված” բառով²⁵: Հետագայում նա սկսեց այդ նույն իմաստով օգտագործել “նպատակաուղղված” բառը²⁶: Վերջերս նա հետագա ճշգրտումներ մտցրեց դիտավորության իր բնութագրման մեջ, առաջարկելով ցնդասպանության կարևոր բնորոշիչներից համարել այն հանգամանքը, նրբ որևիցե մարդկային խմբի զանգվածային ոչնչացման քաղաքականություն՝ “սպանության դիտավորությամբ”, ի հայտ է բերում վկայություններ առ այն, թե իշխանությունները “ծրագրել են, կազմակերպել են կամ էլ գիտակցում են” իրենց ցնդասպանական գործողությունները²⁷: Փաստորեն, այս բնութագրման մեջ տեղ են գտել դիտավորության հանգամանքի նրբ դրսևորումներ, որոնք հաճախակի, ինչպես ցույց է տալիս պատմական փորձը, ժամանակային առումով հանդես են գալիս միմյանցից անջատ:

Դիտավորության հանգամանքի վերաձևակերպումների էվոլյուցիայի ուղղվածությունը վերևում հիշատակված հեղինակի, բնութագրական է ժամանակակից ցնդասպանագիտության համար և վկայում է, որ հետազոտությունները այդ բնա-

գալառում ընթանում են դիտավորության հանգամանքի կոնկրետացման ուղղությամբ՝ և իմաստային, և ժամանակային տնսանկյուններից:

Մասնավորապես, ինչպես ընդհանրացնում է իր վերջերս հրատարակած հետաքրքիր դիտարկումներում Հենրի Հաթենբալը, այս ոլորտում հետագա ուսումնասիրությունները տանում են դեպի դիտավորության տարբեր աստիճանների բացահայտում²⁸: Այսպես, օրինակ, Վահագն Դադրիանը դեռևս անցյալ դարի 90-ականներին առաջարկեց “ցնդասպանության պարադիգմայի” հայնցակարգը, որտեղ տարբերազատում է դիտավորության նրկու փուլեր՝ “նախնական” և “վերջնական”²⁹: Դիտավորության հանգամանքի կիրառումը պատմագիտական հետազոտություններում հնարավորություն է ստեղծվում տարբերազատելու *կոտորածը*, ցնդասպանությունից, ինչից հետևում է, որ այդ նրկու նրկվոյթների միջև, հասարակագիտական կամ իրավագիտական տնսանկյունից (բայց, իհարկև, ոչ բարոյական) դատելով, գոյություն ունի որակական տարբերություն:

Համաձայն ցնդասպանագիտության մեջ տարածում ստացած տնսակնտի, կոտորածի պարագայում դիտավորության հանգամանքը բացակայում է³⁰: Ժամանակին Լևոն Չորբաջյանը իրավացիորեն նշել էր, որ կոտորածը արտահայտվում է “վայրի սպանությունների” տնսքով՝ ի տարբերություն ցնդասպանությանը, որի դնպքում առկա է “ծրագրված” լինելու հանգամանքը³¹:

Ինչպես հաճախ է պատահում իրական կյանքում, ծրագրերը մնում են մասնակի կան նույնիսկ լիովին չիրականացված: Սակայն արդեն միայն ծրագրի գոյության փաստի առկայությունը վկայում է, որ տվյալ պնտականությունը մտնել է էվոյուցիայի մի նոր փուլ, որը մենք առաջարկում ենք անվանել նախա-ցնդասպանական

2. Նախացնդասպանական իրավիճակ

Օսմանյան կայսրությունում 1876 թ.

1876 թ. մայիսին Օսմանյան կայսրությունում տնղի ունեցավ բուլղարների դաժան կոտորած: Օգտագործելով ժամանակի դիվանագիտական փաստաթղթերը, այդ թվում նաև

դնեաւ չհրատարակված նյութեր, մենք եկել ենք եզրակացության, որ այն մաս էր կազմում մի պետական ծրագրի, որը իր մեջ պարունակում էր ցնդասպանության մի շարք կարևոր բաղադրիչներ:

Ա. Հիմնական գոհի ընտրություն

Թանգիմաթի բարենորոգումների առաջին փուլի ընթացքում օսմանյան կառավարությունը փորձեց Բուլղարիայում իրականացնել որոշ սահմանակ փնտյթի բարեփոխումներ և այդպիսով կասեցնել բուլղարների ազատագրական շարժման վերընթաց զարգացումը: Սակայն այդ քաղաքականությունը մատնվեց անհաջողության, քանի որ 1850 թ. բռնկվեց լայնածավալ զինված ապստամբություն թուրքական բռնապետության դեմ: Թեև այն հաջողվեց ճնշել միայն մեծ ջանքերի շնորհիվ, օգտագործելով և կանոնավոր բանակը և բաշխեցողներին (զինված ելուզակներին), սակայն իշխանությունները ամեն ինչ արեցին, որ հետո պահեն մահմեդական ազգաբնակչությանը ապստամբների դեմ զինված գործողությունների մեջ ներգրավելուց: Վիդինի վիլայեթի նորանշանակ վալի Ալի Ռեզա փաշային տրվեցին համապատասխան զրավոր ցուցմունքներ³²:

Թանգիմաթի նրկորդ փուլի շրջանքւմ սկզբում իշխանությունները փորձ արեցին Բուլղարիայում կիռարել ազգային հարցում իրենց մշակած նոր՝ «միաժուլման» (թուրքերեն նրանք օգտագործում էին «յառնում ու միացում» [“mezc-ü telifi”] արտահայտությունը, իսկ ֆրանսերեն՝ «միաժուլում» [“fusion”] բառը) քաղաքականությունը, որի նպատակն էր Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա հպատակների՝ մահմեդականների հետ իրավունքների հավասարեցման և միասնական «օսմանյան ժողովրդի» ստեղծման քողի ներքո ձեռնամուխ լինել քրիստոնյա ժողովուրդների ուժացման գործընթացին և այդպիսով կասեցնել նրանց ազգային-ազատագրական պայքարի աճը³³: Սակայն այդ քաղաքականությունը նույնպես մատնվեց անհաջողության և ազգային-ազատագրական շարժումը ոչ միայն չթուլացավ, այլ գնալով ձեռք բերեց ավելի մեծ թափ: Հետագայում՝ 1867 և 1875թթ. այստեղ տեղի ունեցան զինված ընդվզումներ թուրքական բռնապետության դեմ, որոնք դաժանորեն ճնշվեցին:

Առաջին վտանգավոր համարվեց վերջինը: Նրա ճնշման նպատակով իշխանությունները օգտագործեցին ոչ միայն բանակային ստորաբաժանումները, այլ նաև ներգրավվեցին մահմեդական ազգաբնակչությանը՝ բաժանելով նրան զենք³⁴: Այս անուղղակի վկայություն է առ այն, որ նրանք նախապատրաստվում էին իրականացնել շատ ավելի լայնածավալ գործողություն, քան թե պահանջվում էր այդ սահմանափակ ապստամբությունը ճնշելու համար: Ուշագրավ է, որ ապստամբությունը ճնշելուց հետո էլ իշխանությունները շարունակում էին ձեռնարկել “ակտիվ միջոցառումներ”, ինչպես նշվում էր Ադրիանապոլիսում բրիտանական փոխ-հյուպատոսի կողմից ստացված հաղորդագրության մեջ. մասնավորապես, նրանք սկսել էին “զինյալների հավաքագրումը”³⁵:

Այս հաղորդագրությունը փաստում է թուրքական իշխանությունների շրջանում լայնածավալ բռնությունների քաղաքականություն իրականացնելու մտադրվածության ձևավորման վաղ փուլը, որը, դեռևս չունենալով “ցնդասպանական դիտավորություն”, միաժամանակ ազդարարում էր “ավանդական” միջնադարյան կոտորածների քաղաքականության՝ ցնդասպանության քաղաքականության վերածման գործընթացի սկիզբը:

Ըստ նրկայի, այդ և նմանատիպ հաղորդագրությունների ազդեցության տակ Կ. Պոլսում գտնվող արտասահմանյան դիվանագետները, գլխավորապես Մեծ Բրիտանիայի դեսպան Հ. Էլիոթը և Ռուսաստանի դեսպան Ն. Պ. Իգնատևը, կանխազգալով բուլղարներին սպառնացող վտանգի հասունացումը, ձեռնարկեցին որոշակի քայլեր, նպատակ ունենալով կասեցնել այդ գործընթացը: Նրանք գործադրեցին ճնշում սուլթան Աբդուլ Ազիզի և մեծ վեզիր Մահմուդ Նեդիմ փաշայի վրա և հորդորեցին կայսրության բարձրագույն ատյաններին այս անգամ ապստամբությունը բարենորոգումների վրա, այլ ոչ թե կիռարել ֆիզիկական բնաջնջման քաղաքականություն³⁶: Սուլթանը հրապարակում է հատուկ հրովարտակ և ազդարարում է բարենորոգումները շարունակելու իր կամքը, իսկ մեծ վեզիրը հեռագիր է ուղարկում վալիներին (կուսակալներին) ու հրամայում է դադարեցնել բրիտանյանների հետապնդումները³⁷:

Ուշագրավ է, որ Մեծ վեզիրի որդեգրած մոտեցման հետ իրենց անհամաձայնությունն են հայտնում և հրաժարական են

տալիս այդ տարիների ականավոր պետական գործիչներ Հյուսնյն Ավնի փաշան և Միդիատ փաշան³⁸: Երկուսն էլ կողմնակից էին Բալկաններում և մասնավորապես Բուլղարիայում բիրթ ուժի օգտագործման վրա հիմնված քաղաքականության³⁹: Հնտագայում, ինչպես ցույց է տրվում ներքևում, այս գործիչները, նորից հայտնվելով կառավարության կազմում, մշակեցին բուլղարներին ոչնչացնելու քաղաքականության ծրագիր:

Ինչպես նրևում է Փիլիպոլիսում թուսական փոխ-հյուպատոսի զեկուցագրից, Հյուսնյն Ավնին ու Միդիատը միայնակ չէին բուլղարների նկատմամբ ֆիզիկական հաշվեհարդարի քաղաքականություն իրականացնելու ցանկության մեջ: Տեղական իշխանությունները և հատկապես զապտիլները⁴⁰ ոչ միայն չէին ննթարկվում մայրաքաղաքից ստացված հրամանին, այլ էլ ավելի էին ուժեղացնում բռնությունները բուլղարների դեմ⁴¹: Նա հատուկ ընդգծում է, որ անսխալադեպ շատացել է զապտիլների կողմից իրականացվող սպանությունների թիվը⁴²:

Ը. Տեղասպանության ծրագիրը

1876 թ. մայիսի նրկրորդ կեսնրից Օսմանյան կայսրության տարբեր քաղաքներում գտնվող և բրիտանական, և թուսական դիվանագետները համարյա միաժամանակյա սկսում են ստանալ տեղեկություններ, որոնք վկայում են, որ այդ նրկրի բարձրագույն իշխանությունները արդեն մշակել էին բուլղարների դեմ գործելու որոշակի ծրագիր և համապատասխան ցուցումներին էին տվել բուլղարական նահանգների տեղական իշխանություններին:

Ադրիանապոլսի բրիտանական փոխ-հյուպատոսի ստացած տեղեկության համաձայն, կառավարության կողմից հանձնարարականներ են ուղարկվել տեղական իշխանություններին, որոնցով ցուցում է տրվել նրանց “ոչնչացնել բուլղարներին” և սպանել վնց տարեկանից ցածր բոլոր արու մանուկներին: Այդ միջոցառումներով, նպատակ է դրվում “բնաջնջել ցեղը (race) և ստիպել մնացածին արտագաղթել”⁴³: Այդ կարևոր տեղեկության աղբյուրն է եղել օսմանյան բյուրեղրատիայի ազգությանը ալբանացի մի ներկայացուցիչ:

Փիլիպոլիսի թուսական փոխ-հյուպատոս Նայդեն Գնեռլին, նրբ նա ժամանակավորապես գտնվում էր մայրաքաղաքում,

օգտագործելով իր անձնական կապերը կառավարության անդամներից մեկի հետ հաջողվել էր ստանալ կարևոր լրատվություն, որը միանշանակորեն հաստատում էր բրիտանացիների տեղեկությունները բուլղարներին բնաջնջելու ծրագրի գոյություն ունենալու մասին և լույս էր սփռում նրա որոշ կարևոր մանրամասների վրա: Ստորելվ ներկայացնում ենք այդ հաղորդագրությունը.

“Թուրքական կառավարությունը որոշում է ընդունել ապստամբության ճնշման պատրվագով ոչնչացնել լիովին բուլղարական այն... բնակավայրերը, որոնց բնակիչները առավել առաջընթաց են ապրել, իսկ մնացյալ գյուղերը ու քաղաքները ափերն էլ բաշխեցողների ասպատակությունների միջոցով, քաղաքային բնակչության լավագույն ներկայացուցիչներին ոչնչացնել այս կամ այն ձևով, բնաջնջել ողջ մտավորականությանը և կենդանի չթողնել Ռուսաստանում կրթություն ստացած ոչ մի ուսուցչի, փակել ուսումնարանները և այնպես ճնշել ժողովրդին, որ նա հնարավորություն չունենա նրբեկից վերականգնվի ու վերադառնա ներկայիս վիճակին, նրբ նա վտանգ է ներկայացնում թուրքների տիրապետության համար, և վերջապես, թուրքացնել նրա մի մասին, որ էլ ափսոսանքով նրան:”⁴⁴

Դժվար չէ նկատել, որ տարբեր աղբյուրներից ստացված այս տվյալները, որոնք տեղ են գտել տարբեր, ավելի ճիշտ, իրար հետ հակամարտող պետությունների պաշտոնական դիվանագիտական փաստաթղթերում, ըստ էության, իրար լրացնում են և հնարավորություն են տալիս եզրակացնելու, որ իսկապես թուրքական կառավարական շրջանակներում գոյություն է ունեցել բուլղարներին՝ որպես էթնիկական խմբի դիտավորությամբ ոչնչացնելու ծրագիր: Այդ ծրագրի ցնդասպանական բնույթը տարակուսանք չի հարուցում:

Հետաքրքիր է համեմատել, թե ինչպես են վարվել Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի դեսպանները իրենց ձեռքն ընկած տեղեկությունների հետ: Ն. Պ. Իգնատևը պարզապես կցել էր Փի-

լիպովիսի փոխ-հյուպատոսից ստացված վերընշված հաղորդագրությունը ցարին ուղարկվող իր գնկուցագրին և ուղարկել այն Պետերբուրգ, այդպիսով հնարավորինս արագ տեղեկացնելով իր կառավարությանը բոլղարներին սպառնացող վտանգի մասին⁴⁵:

Դեսպան Հ. Էլիոթը, որի անձնական բարեկամությունը Միդհատ փաշայի հետ ժամանակակիցների համար գաղտնիք չէր, ըստ էության, չէր վստահել այդ տեղեկություններին և Սալոնիկի բրիտանական հյուպատոսին դիմել էր մեծագույն զգուշավորությամբ ձևակերպված “հատուկ խնդրանքով” (sic!). պարզել, արդյո՞ք մահմեդականների հարձակումները քրիստոնյաների վրա կարող են լինել “նախապես պատրաստված հարձակման” արդյունք⁴⁶: Որքանով կարելի է եզրակացնել հրապարակված բրիտանական փաստաթղթերից, նա՝ այդպես էլ Լոնդոնին տեղյակ չպահեց իր ստացած կարևոր տեղեկության մասին: Դրա պատճառը, կարելի է ենթադրել, այն էր, որ նրան հայտնի էր, որ այդ հրեշավոր ծրագրի հեղինակներից էր Միդհատ փաշան, որը հենց նույն Էլիոթի անվերապահ աջակցությամբ ղեկավարում էր սահմանադրական շարժումը մայրաքաղաքում:

Մինչդեռ ռուսական դիվանագիտությանը հաջողվել էր պարզել, որ բացի Միդհատից այդ ծրագրի հեղինակությունը պատկանում էր նաև վերը նշված Հյուսեյն Ավնի փաշային, իսկ վերջնական որոշումը ընդունվել էր կառավարության նիստի ընթացքում⁴⁷: Ռուս դիվանագետները հայտնում էին, որ կառավարության որոշումը վերաբերում էր ոչ միայն բոլղարների բնաջնջմանը, այլ նաև Բալկանյան թերակղզու ողջ սլավոնական ազգաբնակչության “սիստեմատիկ կոտորելուն”⁴⁸:

Այդ ամիսներին Կ. Պոլսում գտնվող նրիտասարդ ռուս թուրքագետ Վասիլի Սմիռնովը⁴⁹, հենվելով “ստամբուլյան հարաբերություններին լավ ծանոթ մարդկանցից” ստացված տեղեկությունների վրա, տալիս է նրեք թուրք պետական գործիչների անունները, որոնք կազմում էին, ըստ իր բնությանգրման, “բոլղարական սարսափների դժոխքային նրյակը”. նրանք էին բացի Միդհատ փաշայից այդ տարիների խոշոր պետական գործիչ ու ճանաչված բառարանագետ Ահմեդ Վեֆիք փաշան և “նոր օսմանցիների” շարժման առաջնորդներից Ալի Սուավին⁵⁰: Նրանք, ըստ Սմիռնովի, նպատակադրվել էին “սիստեմատիկորեն ոչնչացնել իրենց համար ատելի բոլղարներին և

... համառորեն հետևում են իրենց ծրագրին...⁵¹:

Շարունակելով հետաքրքրվել այդ խնդրով լուսական դիվանագետները կարողացան բացահայտել այդ ցնդասպանական ծրագրի մի շարք այլ մանրամասներ: Համաձայն Ռուսն քաղաքաքի լուսական գլխավոր հյուպատոս Վ. Ֆ. Կոժենիկովի ստացած տեղեկությունների, կայսրության մայրաքաղաքում Միդիատ փաշայի ղեկավարությամբ գործում է գաղտնի կոմիտե՝ “Սյուփյուրգնի” (“Ավնի”) անվանումով: Ըստ այդ տեղեկության, “Սյուփյուրգնի” թիրախը միայն բուլղարները չեն, նրա նպատակն է ոչնչացնել նրկրի ողջ քրիստոնյա ազգաբնակչությանը⁵²:

Այդ ոճրագործ խմբակի գոյության մասին լուսական դիվանագիտությանը հայտնի էր դարձել 1876 թ. նոյեմբերին: Սակայն, ըստ նրկության, այն ստեղծվել էր ավելի վաղ, դեռևս այդ նույն տարվա մայիսին, նրբ կառավարությունը Միդիատի և Հյուսեյն Ավնիի ճնշման ներքո ընդունել էր վերոհիշյալ որոշումը բուլղարներին ոչնչացնելու մասին: Հետագայում, Հյուսեյն Ավնիի սպանությունից հետո (նոյն թվականի հունիսի 15-ին) այն համալրվել էր նոր անդամներով (հայտնի են Վեֆիք փաշայի և Ալի Սուավիի անունները), սակայն, ինչպես վկայում է հաղորդագրությունը “Սյուփյուրգնի” մասին, Միդիատը պահպանել էր իր ղեկավար դիրքը:

Գ. Օսմանյան կայսրության քրիստոնյաների զանգվածային կոտորածի վտանգ

1876 թ. նրկորդ կնսի ընթացքում մահմեդական հոգևորականության հակաքրիստոնեական քարոզչությունը գնալով սաստկանում է: Այդ փաստը արձանագրել է ժամանակի մամուլը⁵³: Հետզհետե այն ընդունում է քրստոնյաներին ֆիզիկական բնաջնջման կոչերի ձև: Այդ փաստը չէր վրիպել լուսական դիվանագետների ուշադրությունից: “Խոջաները”, - գրում էր դեսպան Իզնատևը ցարին, - սկսում են բացեիքաց հանդես գալ “զյավուրներին” ոչնչացնելու կոչերով⁵⁴:

Նկատվում է գործողությունների և քարոզչության որոշակի համակարգում բարձրագույն իշխանությունների և մահմեդական հոգևորականության գործողությունների միջև: Սակայն տարակուսանք չի հարուցում, որ նախաձեռնությունը պատկա-

նում էր կառավարությանը և պատճառը ոչ միայն և ոչ այնքան մահմնդական մոլեռանդությունն էր, որը դարձրեց շարունակ գոյություն ունեւ Օսմանյան կայսրության մահմնդական ազգաբնակչության միջավայրում, այլ նրկրի բարձրագոյն իշխանությունների նոր քաղաքականությունը բուլղարների և այլ քրիստոնյաների նկատմամբ: Այս կարևոր հանգամանքը ընդգծել է դնեսա այդ իրադարձությունների մեզ անհայտ ժամանակիցը՝ դնսպան Իգնատևի անձնական ֆոնդում այլ ձեռագրերի հետ պահվող անստորագիր վերլուծական տեղեկագրի հեղինակը: Նա գրում է. “Առաջներում քրիստոնյաներին ճնշում ու ջարդում էին մահմնդականները, այժմ նրանց ճնշում ու ջարդում է կառավարությունը”⁵⁵: Այդ տեսակետը կիսում էր նաև Իգնատևը: Պետերբուրգ ուղարկած իր գնկուցադրերից մեկում նա ընդգծում է, որ ուժեղացող մահմնդական մոլեռանդության պատճառը թուրքական կառավարման համակարգի ներկայացուցիչների մեծ մասի գործողություններն են՝ ամենավերևում գտնվողից մինչև ամենաստորինը⁵⁶:

Կարելի է արձանագրել, որ ամռան և աշնան ամիսներին ընթացքում ոճրագործ խմբակի ծրագրերը ընդլայնվել էին և նրանք սկսել էին նախապատրաստել կայսրության ողջ քրիստոնյա ազգաբնակչության զանգվածային կոտորած: Դրա մասին է վկայում ոչ միայն Վ. Ֆ. Կոժնիկովի վերընշված հաղորդագրությունը: Դնեսա հոկտեմբերին Ռուսաստանի Իգնատևը հաղորդում էր Ալեքսանդր Գորչակովին, “որ լիովին հիմնավորված է վախը ներքին կոտորածներից”⁵⁷:

Փաստերը վկայում են, որ 1876 թ. վերջին ամիսներին թուրքական իշխանությունները պատրաստվում էին կազմակերպել լայնածավալ կոտորած նաև հայ ժողովրդի դնմ: Արդեն հոկտեմբերի սկզբներին հայկական մամուլը արձանագրեց հայերի դնմ ուղղված մահմնդական մոլեռանդության ուժեղացման փաստը, միաժամանակ զգուշորեն ննթադրելով, որ այդ տեղի է ունենում տեղական իշխանությունների թողտվության պայմաններում⁵⁸: Նույն ժամանակահատվածում թուրքական մամուլը, մասնավորապես կառավարության շեփորը հանդիսացող “Բասիրեթ” լրագիրը, մեղադրում է հայերին, թն իբր նրանք՝ Պոլսի պատրիարքի ղեկավարությամբ նախապատրաստում են զինված ապստամբություն⁵⁹, այդպիսով հող նա-

խապատրաստելով նրանց կոտորածի համար:

Ռուսական դիվանագիտական աղբյուրները հնարավորություն են տալիս պատկերացում ստանալ այդ ծրագրի որոշ մանրամասների մասին: Հոկտեմբերին Գորչակովին հղած իր զեկուցագրերից մեկում Իզնատևը, հենվելով Պոլսո հայ պատրիարքի կողմից իրեն հայտնած տեղեկության վրա, գրում է, որ Միդիատը մեղադրել է հայերին, թե իբր նրանք մեծ քանակությամբ զենք են զենլ արտասահմանում և նախապատրաստում են ապստամբություն Ռուսաստանի հետ սահմանամերձ շրջաններում, որպեսզի “ապահովեն Ռուսաստանի միջամտությունը”⁶⁰:

Այսպիսով, կարելի է նգրակացնել, որ կոտորածը իրականացվելու էր հենց այդ պատրվակով: Նմանությունը “նրիտասարդ” կամ “նոր” օսմանցիների” առաջնորդի և նրիտությունների պարագլուխների գործելակերպի միջև ակնառու է: Հետաքրքիր է նշել, որ Ռուսաստանի գործոնը մեծ դեր է խաղացել նաև Միդիատի հակաբուլղարական ծրագրերում: Իզնատևի զեկուցագրերից մեկում բերված են Միդիատ փաշայի հետևյալ խոսքերը, ուղղված բուլղարների ներկայացուցիչներին. “Դուք ձեր հույսը դնում եք Ռուսաստանի վրա, սակայն նրբ նա վերջիվերջո կգա, նա կգտնի միայն ավերակներ”⁶¹:

Նոյեմբերի վերջերին Կ. Պոլսի ռուս դեսպանը մեկ անգամ ևս հայտնեց Պետերբուրգին, թե հյուպատոսները հաղորդում են, որ Օսմանյան կայսրության ողջ տարածքի վրա շարունակվում է քրիստոնյաների «աղաղակող ճնշումը», ընդ որում, ոչ միայն սլավոնների, այլ նաև “Փոքր Ասիայի քրիստոնյաների”⁶²:

Ահա այս պայմաններում էր, որ տեղի ունեցավ Վանի դեկտեմբերի 1-ի հայտնի հրկիզումը, կազմակերպված տեղի թուրքական իշխանությունների կողմից: Այդ իրադարձությանը հայրենական պատմագիտությունը բազմիցս անդրադարձել է, սակայն դիտարկել է այն որպես մեկուսի նրկույթ: Մինչդեռ, ինչպես վկայում է իր կոնֆիդենցիալ զեկուցագրում Իզնատևին վերջինիս գաղտնի գործակալ Պ. Անինոն, որը Միդիատի օգնականն էր և անձնական թարգմանիչը և այդպիսով լավատեղյակ էր նրկրի անցուցարձից, այդ թվում, նաև այնպիսի իրադարձություններից, որոնք իշխանությունները պահում էին գաղտնի, համարյա միաժամանակ թուրքական կանոնա-

վոր բանակը իրականացրեց “զազանություններ Յոզդատի հայկական գյուղերում”⁶³: Անտարակույս, բանակը ստացել էր համապատասխան հրաման: Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ հայերի դեմ նախապատրաստվող կոտորածի վտանգը բավական իրական էր:

Այսպիսով, կարելի եզրակացնել, որ 1876 թ. Օսմանյան կայսրությունը մոտ էր կանգնած ժամանակակից հասկացողությամբ լայնածավալ ցեղասպանություն իրականացնելու գործընթաց սկսելուն: Առկա էին ոճրագործը՝ ի դեմս պետական բարձրատիժան գործիչների բաղկացած մի խմբակի, զոհը՝ բուլղարները, ցեղասպանություն իրականացնելու դիտավորությունը՝ արտահայտված այդ ոճրագործ խմբակի կողմից նախապատրաստած ցեղասպանության ծրագրի տեսքով: Նախատեսնվում էր, բարենպաստ պայմանների դեպքում, իրականացնել նմանատիպ գործողություններ նաև կայսրության այլ քրիստոնյա ժողովուրդների դեմ, մասնավորապես՝ հայերի դեմ: Սակայն բարենպաստ պայմաններ չստեղծվեցին: Իր էությամբ ցեղասպանական ծրագիրը իրականացվեց միայն մասամբ: Բուլղար ժողովուրդը փրկվեց զանգվածային բնաջնջումից: Այլ խոսքերով ասած, նախա-ցեղասպանական իրավիճակը չվերաճեց ցեղասպանության: Այդ տեղի ունեցավ ավելի ուշ՝ սուլթան Աբդուլ Համիդի անմիջական ղեկավարությամբ, նրբ 1890-ականների լայնածավալ կոտորածներով սկիզբ առավ Հայոց ցեղասպանության շուրջ նրկու տասնամյակ տևած գործընթացը:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. R. Lemkin. Axis Rule in Occupied Europe. Washington, 1944.
2. Տե՛ս այդ մասին L. Kuper. Genocide: Its Political Use in the Twentieth Century. New Haven and London, 1981, p. 22: Ըստ նրեւույթի, Քուփըրը օգտվել է մեղադրական ակտի անգլերեն տարբերակից:
3. Տե՛ս այդ փաստաթղթի արխիվային բնագրի հրատարակված տեքստում Нюрнбергский процесс: Сборник материалов в 8-ми томах, Москва, 1987, с. 293.
4. J. N. Porter. Introduction: What is Genocide? Notes Toward a Definition. - In: Genocide and Human Rights: A Global Anthology. Ed.

by J. N. Porter. Lanham-New-York-London, 1982, p. 5.

5. *Raphael Lemkin on Genocide*. - In: *Genocide and Human Rights: A Global Anthology*. Ed. by J. N. Porter. Lanham-New-York-London, 1982, p. 317.

6. Տնն աղ մասին V. N. Dadrian. The Convergent Aspects of the Armenian and Jewish Cases of Genocide. A Reinterpretation of the Concept of Holocaust. - *Holocaust and Genocide Studies: An International Journal*. 1988, Vol. 3, No. 2, p. 163.

7. *Raphael Lemkin on Genocide*. - In: *Genocide and Human Rights: A Global Anthology*. Ed. by J. N. Porter. Lanham-New-York-London, 1982, p. 317.

8. Ibid, p. 330.

9. Մեջբերումն ըստ L. Kuper. *Genocide: Its Political Use...*, p. 23.

10. J. H. Tashjian. *Genocide, the United Nations and the Armenians*. - In: *Genocide and Human Rights: A Global Anthology*. Ed. by J. N. Porter. Lanham-New-York-London, 1982, p. 134.

11. Մեջբերումն ըստ Ю. А. Решетов. *Борьба с международными преступлениями против мира и безопасности*. Москва, 1983, с. 102.

12. Անգլերեն պաշտոնական տեքստը տես. *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide A/RES/260 A (III), 9 December 1948*. - In: *The United Nations: Blue Books Series, Volume VII: The United Nations and Human Rights, 1945-1995*. With an introduction by Boutros Boutros-Ghali, Secretary General of the United Nations. New York: Department of Public Information, United Nations, 1995, p. 151-153.

13. *In favor of the Ratification of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*. Presented to The Subcommittee on the Genocide Convention of the Senate Foreign Relations Committee. - *Armenian Affairs: A Journal on Armenian Studies*, 1950, Vol. 1, No. 2, p. 221.

14. Տնն աղ մասին L. A. Chorbajian. *Massacre or Genocide: An Essay in Personal Biography and Objective Experience*. - In: *Genocide and Human Rights: A Global Anthology*. Ed. by J. N. Porter. Lanham-New-York-London, 1982, p. 121.

15. *Introduction by Boutros Boutros-Ghali, Secretary General of the United Nations*. - In: *The United Nations: Blue Books Series, Volume VII: The United Nations and Human Rights, 1945-1995*. With an introduction by Boutros Boutros-Ghali, Secretary General of the United Nations. New York: Department of Public Information, United

Nations, 1995, p. 21.

16. *Leo Kuper*, Genocide: Its Political Use in the Twentieth Century. New Haven and London, 1981, p. 33-35.

17. Տնն. *Frédéric Guillaume Dufour*, Toward a Socio-historical Theory of Persecution and an Analytical Concept of Genocide. - YCISS Occasional Paper, Nr. 67, October 2001, p.13.

18. Այս խնդիրը մանրամասն ուսումնասիրել է Յու. Բարսեղովը. Տնն. *Ю. Г. Барсегов*, Геноцид армян преступление по международному праву. Москва: Издательский дом "XXI век — Согласие", 2000, с. 93-121. Ինքը Բարսեղովը նրկրորդ դպրոցի ներկայացուցիչ է:

19. Տնն այդ մասին. *Cecile Tournaye*, Genocidal Intent before the ICTY. - International and Comparative Law Quarterly, April 2003, vol. 52, no. 2, pp. 447-462

20. Տնն այդ փաստաթղթի տեքստում. *Security Council resolution containing the decision to establish an international tribunal for the prosecution of persons responsible for genocide and other serious violations of international humanitarian law committed in Rwanda or in the territory of neighbouring States S/RES/955 (1994), 8 November 1994.* - In: The United Nations: Blue Books Series, Volume VII: The United Nations and Human Rights, 1945-1995. With an introduction by Boutros Boutros-Ghali, Secretary General of the United Nations. New York: Department of Public Information, United Nations, 1995, p.490.

21. Տնն այդ փաստաթղթի տեքստում. *Franc Chalk and Kurt Jonassohn*, The History and Sociology of Genocide: Analyses and Case Studies. New Haven and London, 1990, p. 51.

22. Տնն այդ մասին. *Uwe Makino*, Final Solutions, Crimes Against Mankind: on the Genesis and Criticism of the Concept of Genocide. - Journal of Genocide Research, 2001, 3(1), p. 67.

23. *Kurt Jonassohn*, Defining the Perpetrator: Seeking Proof of Intent. - MIGS Occasional Paper, March 1993, p. 1.

24. *Franc Chalk and Kurt Jonassohn*, The History and Sociology of Genocide: Analyses and Case Studies. New Haven and London, 1990, p. 23.

25. *Helen Fein*, Testing Theories Brutally: Armenia (1915), Bosnia (1992) and Rwanda (1994). - Problems of Genocide: Proceedings of the international Conference on "Problems of Genocide", April 21-23, 1995, National Academy of Sciences, Yerevan, Republic of Armenia. Cambridge, MA, 1997, p. 182.

26. *Ibid.*, p. 181.

27. *Helen Fein*, Denying Genocide: From Armenia to Bosnia: A

lecture delivered at the London School of Economics and Political Science on 22 January 2001. – London School of Economics and Political Science: Occasional Papers in Comparative and International Politics 1. London: Department of Government, [2001], p. 4-5.

28. *Henry R. Huttenbach*, From the Editor: Towards a Conceptual Definition of Genocide. – *Journal of Genocide Research*, 2002, 4(2), p. 167–176.

29. *Vahakn N. Dadrian*, Towards a Theory of Genocide: Incorporating the Instance of Holocaust: Comments, Criticisms and Suggestions. – *Holocaust and Genocide Studies*, 1990, Vol. 5, No. 2, p. 143.

30. Տես, օրինակ. *Christian P. Scherrer*, Towards a Theory of Modern Genocide. Comparative Genocide Research: Definitions, Criteria, Typologies, Cases, Key Elements, Patterns and Voids. – *Journal of Genocide Research*, 1999, 1(1), p. 15.

31. *L. A. Chorbajian*. Massacre or Genocide: An Essay in Personal Biography and Objective Experience. – In: *Genocide and Human Rights: A Global Anthology*. Edited by *J. N. Porter*. Lanham-New-York-London, 1982, p. 121.

32. Տես սուլթանի կողմից Ռ-ըզա փաշային տրված “թարծրագույն ցուցմունքները” պարունակող փաստաթղթի տեքստում, որը հրապարակել է թուրք ճանաչված միջնադարյան Հալիլ Ինալչըրը. Ferikan-ı kiramdan bu def'a memuriyet-i mahsusa ile Vidin canibine izam buyrulacak Rıza Paşa hazretlerine talimat-ı seniyye müsvedesi. – Halil Inalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi (Doktora Tezi'nin 50. yılı, 1942-1992)*. İstanbul, 1992, Vesikalar V, s. 124.

33. Ավելի հանգամանալից այդ քաղաքականության բնութագրմանը անդրադարձել ենք հետևյալ հոդվածում. *Ռ. Ա. Մաքրաստյան*, Օսմանացման քաղաքականության պատմությունից. – Արևելագիտության հարցեր. Գիտական աշխատությունների միջբուհական ժողովածու, Պրակ 1-2, Երևան, 1983, էջ. 193 – 202:

34. Н. Геров – Н. П. Игнатьеву, 22 марта 1876 г. Приложение. – *Документи за българската история*. Т. 2: Архив на Найден Геров. Ч. 2, София, 1932, с. 153.

35. Տես այդ մասին. Rev. J. Clarke to British Vice Consul in Adrianople J. H. Dupuis, October 15, 1875. – In: *The Near and Middle East, 1856-1914 Part I*: British Documents on Foreign Affairs. Series B: Near and Middle East, Volume 2: The Ottoman Empire: Revolt in the Balkans, 1875-1876. Editor: *D. Gillard*. Bethesda, 1985, p. 137-138.

36. Տես այդ մասին. *Roderic Davison*, Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876. Princenton, 1963, p. 315-317; Записки графа Н.

П. Игнатьева. — Исторический вестник, 1914, т. 135, с. 454.

37. Н. Геров — Н. П. Игнатьеву, 3 ноября 1875 г. — *Документи за българската история*. Т. 2 : Архив на Найден Геров. Ч. 2, София, 1932, с. 126.

38. Խորը այն նույն Միդхատ փաշայի մասին է, որը համարվում է օսմանյան առաջին սահմանադրության «կնքահայր»:

39. Sbu. Roderic Davison, Reform., p. 317; И. Е. Фадеева, Мидхат-паша : Жизнь и деятельность. Москва, 1977, с. 71.

40. Այդպես էին անվանվում ոստիկանական զինված ստորաբաժանումների անդամներին:

41. Н. Геров — Н. П. Игнатьеву, 3 ноября 1875 г. — *Документи за българската история*. Т. 2 : Архив на Найден Геров. Ч. 2, София, 1932, с. 126.

42. Նույն տեղում:

43. J. H. Dupuis to H. Elliot, May 19, 1876. — In: *The Near and Middle East, 1856-1914 Part I: British Documents on Foreign Affairs*. Series B: Near and Middle East, Volume 2: The Ottoman Empire: Revolt in the Balkans, 1875-1876. Editor: D. Gillard. Bethesda, 1985, p. 234.

44. Вице-консул в Филипполе - Послу в Константинополе, 17 мая/29 мая 1876г., копия, прил.к предыд. — Архив Внешней Политики России (АВПР), ф. Канцелярия МИД, 1876, д. 25, лл. 159об — 160. Գնումի անձնական արխիվում պահպանվել է այդ փաստաթղթի մեկ այլ օրինակ, որը ժամանակին հրատարակվել է Բուլղարիայում : Այն էականորեն չի տարբերվում Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության արխիվում պահվող օրինակից: Sbu. Доклад Герова. Константинополь, май 1876г. - *Документи за българската история*. Т. 2 : Архив на Найден Геров. Ч. 2, София, 1932, с. 168-169.

45. Игнатьев - Царю, 21 мая/2 июня 1876г. - АВПР, ф. Канцелярия МИД, 1876, д. 25, лл. 148 - 154.

46. H. Elliot to J. E. Blunt. — In: *The Near and Middle East, 1856-1914 Part I: British Documents on Foreign Affairs*. Series B: Near and Middle East, Volume 2: The Ottoman Empire: Revolt in the Balkans, 1875-1876. Editor: D. Gillard. Bethesda, 1985, p. 238.

47. Вице-консул в Филипполе - Послу в Константинополе, 17 мая/29 мая 1876г., копия, прил.к предыд. — АВПР, ф. Канцелярия МИД, 1876, д. 25, лл. 159об.

48. Из донесения Н. Даскалова (Варна) генеральному консулу России в Русе В. Т. Кожевникову, 24 августа 1876 г. — В кн.: *По следите на насилието*: Документи и материали за на-

лагане на ислам. Част първа. Съставител *Петър Петров*, София, 1987, с. 184.

49. Վերադառնալով հայրենիք, Վ. Սմիռնովը ծավալեց բնօրինակ գիտա-մանկավարժական գործունեություն և դասվեց ժամանակների շարքին: Նրա գիտական գործունեության ու պատմագիտական հայացքների մասին տես. *А. С. Твертинова*. В. Д. Смирнов - историк Турции (К 125-летию со дня рождения). - Советская тюркология, 1971, 4, с. 103-114.

50. *В. Смирнов*, Официальная Турция в лицах. Stambul und das moderne Türkenthum. Politische, sociale und biographische Bilder, von einem Osmanen, Leipzig, 1877. - Вестник Европы, 1878, кн. 1, с. 311.

51. Նույն տնդում:

52. В. Ф. Кожевников - Н. П. Игнатьеву, 12 ноября 1876 г., Приложение. - Освобождение Болгарии от турецкого ига: документы в трех томах. Том первый: Освободительная борьба южных славян и Россия, 1875-1877. Под ред. *С. А. Никитина*, *В. Д. Конобеева*, *Ал. К. Бурмова*, *Н.Т. Тодорова*. Москва, 1961, с. 501.

53. Տես, օրինակ. *Մերոյ Հայաստանի*, 3 հուլիսի 1876:

54. Игнатьев-Царю, 21 мая/2 июня 1876г. - АВПР, ф. Канцелярия МИД, 1876, д. 25, л. 153об

55. "Записка (без подписи) "О смысле кризиса, происходящего в настоящее время в Турецкой империи и о влиянии происходящих в ней реформ на ее государственный строй". - Государственный Архив РФ (ЦГАОР СССР), ф. 730 (фонд Н.П.Игнатьева), оп. 1, ед. хр. 706.

56. Игнатьев-Горчакову, 18/30 октября 1876г. - АВПР, ф. Канцелярия, 1876, д. 32, л. 150.

57. Игнатьев-Горчакову, 13/25 октября 1876г. - АВПР, ф. Канцелярия, 1876, д. 32, л. 27.

58. Տես. *Մերոյ Հայաստանի*, 2 հոկտեմբերի, 1876:

59. Այդ մասին հաղորդում էր նույն *Մերոյ Հայաստանի* լրագիրը իր հոկտեմբերի 23-ի համարում, հղելով Պոլսո "Նորագիրը":

60. Игнатьев-Горчакову, 18/30 октября 1876г. - АВПР, ф. Канцелярия, 1876, д. 32, л. 137об - 138.

61. Игнатьев-Гирсу, 24 мая/5 июня 1876г. - АВПР, ф. Канцелярия МИД, 1876, д. 25, л. 153об.

62. Игнатьев-Горчакову, 18/30 ноября 1876г. - АВПР, ф. Канцелярия, 1876, д. 32, л. 539-539об.

63. П. Анино - Н. П. Игнатьеву, 1876. - Государственный Архив РФ, ф. 730 (фонд Н.П.Игнатьева), оп. 1, ед. хр. 917.

**РЕМ КАЗАНДЖЯН, СМБАТ АЗНАУРЯН,
ДИАНА ГРИГОРЯН**

**НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ РАССМОТРЕНИЯ
АРМЯНСКОГО ВОПРОСА НА ПЕРЕГОВОРАХ В
БРЕСТ-ЛИТОВСКЕ (1918г.)***

Вопреки распространенному мнению, будто требование об отторжении в пользу Турции территорий, занимаемых Россией с 1878г. по Сан-Стефанскому русско-турецкому и многостороннему Берлинскому договорам, было выдвинуто странами Четверного союза только на последней стадии переговоров в Брест-Литовске (1918г.), вопрос, как свидетельствуют многочисленные документы того времени, был фактически предreshен еще задолго до этого, и включение его в последний ультиматум стран Четверки от 21(8) февраля 1918г. есть всего лишь тактический прием, обусловленный соображениями постепенного наращивания требований в целях добиться подписания кабального для противоположной стороны договора.

Так, еще 29 января 1913г. германский посол в Турции - Вангенгейм в одном из своих писем заверял, что «Германия никогда не позволит России оказывать давление на Турцию. Об этом было бы наивно и думать. Для того, чтобы предоставить свободу действия кабинету Сазонова, Германия никогда не согласится принести в жертву свои интересы в Анатолии. Ни сейчас, ни в будущем мы никому не позволим положить руку на Анатолию»¹. Через полтора года, 6 августа 1914г., в доверительном письме, адресованном великому визирю Мехмеду Сеид Халим-паше, он вновь подтверждает, что «Германия не заключит никакого мира без того, чтобы османские территории, которые, возможно, были бы заняты неприятельскими войсками, были эвакуированы... Германия заставит поправить восточные границы оттоманской империи таким образом, чтобы обеспечить непосредственное соприкосновение Турции с живущим в России мусульманским населением... Германия использует все свое влияние для того, чтобы Турция получила подобающее возмещение в качестве компенсации за

свои потери»². Компенсацией должны были стать Карсская и Батумская области, Тифлис, Тавриз, Каир. При этом в письме оговаривалось, что Германия окажет свои «добрые услуги» Турции лишь в том случае, если они выйдут победителями из нынешней войны «и будут в состоянии продиктовать свою волю воюющим сторонам»³. В другой раз Вангенгейм снова подтверждает, что Германия брала на себя обязательство «не заключать мира до тех пор, пока вся территория Османской империи не будет освобождена от вражеских войск» и будет «добиваться изменения турецкой восточной границы таким образом, чтобы Турция смогла войти в прямую связь с мусульманскими элементами не только в Закавказье, но и в России»⁴.

Все это, несомненно, толкало Турцию к еще большему единению с Германией в осуществлении своих и немецких империалистических планов. Тем более, что впоследствии так же, как явствует из официальных документов кайзеровской Германии от 28 сентября 1916 и 27 ноября 1917г., она брала на себя обязательство «не подписывать ни одного соглашения» в ущерб Турции, чем открывались новые горизонты для действий младотурок на Кавказе⁵.

Помощь Турции со стороны Германии обуславливалась также боязнью последней потерять власть над отчуждаемыми территориями. По словам теоретика пангерманизма Пауля Рорбаха, такой исход был бы «концом Германии как мировой державы, исключением ее из ранга первоклассных держав», ибо «германское будущее на Востоке в Малой Азии, Сирии, Месопотамии и Палестине». С другой стороны, обладание Арменией давало России возможность господствовать над всей Малой Азией - от Персидского залива до Средиземного моря. Более опасной позиции для Германии, по словам Рорбаха, не существовало, а поскольку Турцию надо было поддерживать во что бы то ни стало, то и Армения ни в коем случае не должна была отойти к России⁶. Таким образом, с точки зрения Турции, Армения была препятствием, лежащим «на пути объединения двух половин тюркского народа», которое Турция хотела устранить «посредством прямого уничтожения и физического истребления клином врезавшегося в турецкое море армянского населе-

ния как Турции, так и Закавказья»⁷.

И хотя еще в июле 1916г., т.е. после геноцида армян в 1915г., унесшего 1,5 млн. жизней, германскому высшему руководству было известно, что «Турецкое правительство не отказалось от осуществления своей программы решения армянского вопроса путем уничтожения армянского народа ни под влиянием наших /т.е. германских - Авторы/ протестов, протестов Американского посольства и Апостольского представителя, ни перед угрозой держав Антанты, и меньше всего посчиталось с общественным мнением Запада»⁸, тем не менее именно благодаря протурецкой позиции Германии на Брест-Литовских переговорах стало возможным отторжение в пользу Турции тех территорий, которые в ходе последней русско-турецкой войны 1877-78гг. не только были захвачены Россией и присоединены к своей территории по праву войны, но и выкуплены ею у Турции, в соответствии со ст. XIX Сан-Стефанского русско-турецкого договора, за 1 млрд. 100 млн. рублей в счет погашения военного долга последней, равного 1 млрд. 410 млн. руб.⁹

Об этом же свидетельствуют документы германских архивов кануна переговоров в Брест-Литовске. Так, напр., 8 декабря 1917г., за неделю до подписания договора о перемирии, на заседании государственного министерства Пруссии, в работе которого принимали участие президент госминистерства граф фон Гертлинг, 9 министров, статс-секретарь ведомства иностранных дел действительный тайный советник фон Кюльман /будущий глава германской делегации на первых двух этапах мирных переговоров в Брест-Литовске/, представитель рейхсканцлера и др. лица, речь шла также о том, что на переговорах с Россией «для Турции речь может идти о возвращении Армении»¹⁰. Аналогичная точка зрения относительно требований, подлежащих предъявлению на переговорах в Брест-Литовске, содержится также и в директивах Людендорфа после совещания в Берлине 6-7 декабря того же года: «Очищение Россией Финляндии, Эстляндии, Лифляндии, Молдавии, Восточной Галиции и Армении»¹¹. Кроме того, предусматривалось «возложить на русских обязательства прекратить

всякую поддержку армянских и курдских банд, воюющих против турок»¹².

Все это подчинялось главной задаче — «уничтожить большевиков», как ее формулировал кайзер Вильгельм II на совещании с представителями императорского правительства и Верховного главнокомандования 13 февраля 1918г.: «Большевики должны исчезнуть», в каких-то целях, «чтобы подтолкнуть петербуржцев, мы должны оказать помощь Эстляндии /.../. Тогда мы должны помочь /аналогично турки в Армении/»¹³.

В противовес этому пришедшими в России к власти большевиками был выдвинут вопрос о мире без аннексий и контрибуций, каковое требование еще до Октябрьской революции выдвигалось многими российскими партиями и отказ от которых уже раз привел Россию в апреле 1917г. к политическому кризису и отставке первого состава Временного правительства. Так что лозунг «Мир без аннексий и контрибуций» был для большевиков не только концепцией, но и своего рода формулой существования.

Поэтому одним из первых шагов Советской власти явилось принятие 26 октября (8 ноября) 1917г. II Всероссийским съездом Советов «Декрета о мире», в котором предлагалось «всем воюющим народам и их правительствам начать немедленно переговоры о справедливом демократическом мире... без аннексий (т.е. без захвата чужих земель, без насильственного присоединения чужих народностей) и без контрибуций»¹⁴. При этом большевики еще — за месяц до этого выступили с разъяснением, что требование «мира без аннексий» следует понимать «не в том неправильном смысле, что все державы возвращают потерянное ими, а в том, единственно правильном смысле, что — каждая народность без единого исключения, ... получает свободу и возможность решить сама, образует ли она отдельное государство или входит в состав любого иного государства»¹⁵.

Такая постановка вопроса, как и то, что право на самоопределение должно распространяться на все угнетенные народности, «независимо от того, когда это насильственное присоединение совершено»¹⁶, безусловно, отвечало

интересам армянского народа, однако для него первым непосредственным следствием Октябрьской революции 1917г. явилось чреватое большой опасностью оголение - Кавказского фронта, так как русская армия, как на Западном фронте, так и на Кавказском, восприняла Декрет о мире как окончание войны и стала повсеместно, не дожидаясь указаний, покидать передовые позиции. Действовавший независимо от российских советских властей, Закавказский комиссариат, фактически хозяин положения в крае в тот период, в свою очередь, на заседании от 19 декабря 1917г. постановил «демобилизовать, по возможности, армию», «национализировать» отдельные воинские части, вооружить националистические элементы и, наконец, создать «специальный орган для руководства борьбой с большевиками»¹⁷. Реализация этого плана окончательно развалила Кавказский фронт и привела к невероятной анархии во внутренней жизни края. Причем грузинские меньшевики и мусаватисты, как и кадеты и эсеры, яростно защищая антибольшевистские взгляды, не учитывали того, что своим отходом с фронта Кавказская армия открыла турецким частям свободный доступ не только к хозяйничанию в Западной Армении, занятой в годы первой мировой войны российской армией, но и к нашествию турок на Закавказье, поскольку, несмотря на соглашение о перемирии, турецкая сторона не намерена была сидеть «сложав руки», и Армения, как и все Закавказье, вскоре «оказалась на пороге грозных событий»¹⁸. Вследствие этого армянские воинские соединения, которые по численности и вооружению уступали турецкой армии, оказались один на один с противником. Тем более, что грузинские воинские формирования обороняли лишь свой участок фронта, прилегающий непосредственно к турецко-грузинской границе.

Переговоры о перемирии велись с 17(30)ноября 1917г. по 2(15)декабря 1917г. и завершились подписанием в Брест-Литовске договора о перемирии между Россией, с одной стороны, и Германией, Австро-Венгрией, Болгарией и Турцией, с другой¹⁹.

Одновременно велись переговоры и на Кавказском фронте. В начале декабря 1917г. с предложением о пере-

мирии к главнокомандующему войсками Кавказского фронта генералу от инфантерии Пржевальскому по указанию Энвер-паши обратился командующий турецкой третьей армией на Кавказском фронте Мехмед Вехиб-паша. Являющийся высшим органом власти в крае, Закавказский комиссариат принял предложение и на заседании от 21 ноября (4 декабря) 1917г. постановил «пойти навстречу предложению турецкого командования и предложить ему немедленно прекратить военные действия на всем - Кавказском фронте»²⁰. 25 ноября (7 декабря) 1917г. военные действия были прекращены и начались переговоры о перемирии, в результате которых 5(18) декабря в Эрзинджане было подписано соответствующее соглашение, устанавливающее особую, выгодную для турецкой стороны демаркационную линию, хотя и с оговоркой, что в «случае... заключения общего перемирия между Российской Республикой и Центральными державами, все пункты такового становятся обязательными для Кавказского фронта»²¹. Обе стороны также обязались не возобновлять друг против друга военных действий без предупреждения о них за 14 суток²². Однако, уже 12 февраля 1918г., в период переговоров о мире в Брест-Литовске, Эрзинджанский договор был нарушен турецкой стороной, когда Мехмед Вехиб-паша, демагогически заявляя о якобы защите от «насилия армян над мусульманским населением в занятых русскими войсками турецких провинциях»²³, отдал войскам третьей армии под предлогом «необходимости и долга гуманности и цивилизации», приказ выступить за демаркационную линию²⁴, что означало возобновление военных действий.

Мирные переговоры в Брест-Литовске начались 9(22) декабря 1917г. и проходили в 3 этапа: с 9(22) по 15 (28) дек. 1917г., 27 дек. 1917г. (9января. 1918г.) по 28 января. (10февр.) 1918г. и с 1 по 3 марта 1918г. От России участвовали: на первом этапе А. А. Иоффе, Л. Б. Каменев, А. А. Биценко, М. Н. Покровский (члены делегации), Л. М. Карахан /Караханян/ (секретарь делегации), в качестве консультанта - М. П. Павлович /Вельтман/, и военных консультантов - контр-адмирал В. М. Альтфатер, генерал А. А. Самойло, капитаны В. Липский и И. Я. Цеплит; на втором этапе - тот же состав

за исключением Цеплита и с дополнением Л. Д. Троцкого и В. А. Карелина (в качестве членов делегации), консультантов по национальному вопросу К. Б. Радека, П. И. Стучки, С. Бабинского и В. С. Мицкявичус-Капсукаса²⁵; на третьем этапе - Г. Я. Сокольников, Г. И. Петровский и Г. В. Чичерин /члены делегации/, секретарь делегации - Л. М. Карахан, политический консультант - Иоффе, военные консультанты - Альтфатер, Липский, генерал-от-инфантерии Данилов, проф. Андогский.

На первом же пленарном заседании мирной конференции российской стороной было предложено, «чтобы все - заседания были публичными» и «за каждой стороной оставлялось право публиковать полностью протоколы заседаний», что было отвергнуто странами Четверного союза и в первую очередь — Турцией²⁶. Более того, как явствует из телеграммы члена германской делегации фон Розенберга от 28 февраля 1918г. ведомству иностранных дел Германии, ввиду нахождения технических средств связи в Брест-Литовске в тот период в их руках, ими даже планировалось «подвергать цензуре и исключать из передачи то, что нам не подходит» в советских депешах, имея также в виду, что курьер, на случай, если его пошлют в российскую столицу, может доехать до Петрограда только за 3-4 дня, тогда как время, отведенное ультиматумом на подписание договора, не превышало 3 дней²⁷. «Темп их поездки в наших руках», - заверял при этом Розенберг, и далее — «Мы позаботимся о том, чтобы ни одно слово из них /речь идет о советских сообщениях - Авторы/ не попало в прессу четырех союзных держав»²⁸.

Все это, разумеется, ничего хорошего не сулило для России и не могло не наложить свой отпечаток как на весь переговорный процесс о мире, так и его результаты. И тем не менее на том же заседании ею были выставлены условия мира, в основу которых был положен принятый на II Всероссийском съезде рабочих и солдатских депутатов и подтвержденный затем Всероссийским крестьянским съездом Декрет о мире. В частности, помимо прочего предусматривалось полное восстановление политической независимости всех народов, которые «во время настоящей вой-

ны были этой самостоятельности лишены», коим давалась возможность решения вопроса «о своей принадлежности к тому или иному государству или о своей государственной самостоятельности путем референдума», то же и народам, «не пользовавшимся политической самостоятельностью до войны»²⁹. На это державы Четверного союза ответили - фактическим отказом, заявив, что «вопрос о принадлежности к тому или другому государству национальных групп, не имеющих политической самостоятельности... не может быть решен международно. Он в каждом случае должен быть решен самим государством вместе с его народами путем, предусмотренным данной конституцией»³⁰. И если они не лишают самостоятельности народы, потерявшие ее во время войны, то это не значит, что им следует «возвратить все их территории»³¹.

То же мы встречаем и в турецких источниках. В частности, в своей телеграмме от 26 декабря 1917 года Высокой Порте Ахмед Несими-Бей пишет: «Во время переговоров русские предлагают провести референдум в Восточной Анатолии, которую они называют Арменией. Им ответили, что в Османском государстве такой вопрос не существует, а внутренние вопросы решают согласно конституции»³².

Стремление германских империалистических кругов оторгнуть от России обширные территории (Прибалтику, Польшу, Украину, Кавказ и др.) обнаружилось в первые же дни переговоров. В общих чертах это следует из правительственного заявления, сделанного рейхсканцлером Бетман-Гольвегом еще в сентябре 1914г. в рейхстаге, согласно которому основной целью Германии в войне являлось «обеспечение [безопасности] Германской империи на Западе и на Востоке на мыслимое время. Для этого... Россия должна быть оттеснена по возможности дальше от германской границы и должно быть уничтожено ее господство над нерусскими вассальными народами»³³. Требования германских империалистов были поддержаны также участвующими в переговорах в Брест-Литовске представителями Центральной украинской рады. А глава германской делегации фон Розенберг на третьем, заключительном эта-

пе переговоров официально заявил советской стороне на пленарном заседании от 1 марта 1918г., за 2 дня до подписания договора, что «возобновившиеся военные действия (германских войск против России - Авторы) могут быть прекращены только по подписании мирного договора»³⁴. При этом любопытно отметить, что еще в первой фазе переговоров, как и в последующем, германские империалисты пытались прикрыть свои захватнические планы ссылкой на право наций на самоопределение³⁵.

В связи с этим следует отметить, что ни одна из сторон не отрицала право на самоопределение, но каждая из них трактовала его по-своему. Советская сторона, в соответствии с данным принципом, брала на себя обязательство вывести войска из Австро-Венгрии, Турции и Персии и признать право на самоопределение вплоть до отделения за Финляндией, Украиной и Арменией³⁶. Был даже принят специальный Декрет СНК о «Турецкой Армении», который гарантировал армянам поддержку их права «на свободное самоопределение вплоть до полной независимости»³⁷. Однако, после того, как Закавказский комиссариат отозвал войска с фронта, осуществление его практически было сведено к нулю и Декрет, по выражению проф. Н. Адонца, оказался своего рода «последней и жалкой подачкой нищему»³⁸. Большевики, кроме того, ранее выдвигали также вопрос о создании независимой Армянской республики, вплоть до применения в этих целях, при необходимости, даже армии³⁹.

Германия и ее союзники, в свою очередь, использовали принцип самоопределения, исходя из собственных целей. Как писал впоследствии в своих мемуарах глава германской делегации на переговорах фон Кюльман: «Я намеревался, опираясь на право народов на самоопределение, выхолостить пункт о мире без аннексий... Мой план заключался в том, чтобы впутать Троцкого в чисто академическую дискуссию о праве народов на самоопределение и его возможном практическом применении, а что же касается совершенно необходимых нам территориальных уступок, то добиться их при помощи права народов на самоопределение»⁴⁰.

Одновременно с общими вопросами, рассматриваемыми на пленарных заседаниях на переговорах в Брест-Литовске, Армянский вопрос рассматривался также и в русско-турецкой комиссии. Достоверную информацию об этом нам дает, в частности, проект турецкой делегации — «Соглашение оттоманского и русского правительств, последствием которого является мир и вечное братство». Документ являет собой образчик экспансионистских воцелелений оттоманских политиков: требований перекройки русско-турецкой границы и возвращения армянских областей, входивших в состав Оттоманской империи до русско-турецкой войны 1877-1878гг. Согласно турецкому проекту, Россия должна была вернуть Турции не только занятые ею в 1916г. по праву войны Ванский, Битлисский, Эрзрумский, Трапезундский вилайеты, но и отдать, в придачу, Карс, Ардаган, Батум, Александрополь, т.е. вернуть Турции не только Западную, но также и часть Кавказской Армении. Оттоманское правительство, кроме того, требовало от России отхода ее армии с азиатских территорий Турции, демобилизации добровольческих армянских отрядов, состоящих из турецко- и русско-подданных, запрещало концентрацию в Закавказье войск численностью более одной дивизии.

Что же касается Турции, то под предлогом необходимости продолжать войну с другими своими противниками, она оставляла за собой право «оставить армию на военном положении»⁴¹. Как отмечала по этому поводу газета «Русские ведомости» в номере от 24 декабря 1917г., «Турция сохранит свою армию на военном положении и получит возможность захватить у пространной России все, что угодно Энверу и его прислужникам. Во имя свободного самоопределения народов русские должны удалить все свои военные силы из Армении и Персии, но свободно самоопределившиеся армянские отряды должны быть немедленно расформированы для того, чтобы все уцелевшее от войны армянское население Турецкой Армении было отдано на беспрепятственное обещание и избивание своим прежним господам — насильникам». И далее: «Это не бред сумасшедшего, это - официальный документ, врученный т.

Иоффе (председателю российской мирной делегации - Авторы) и т. Петровскому (народному комиссару по внутренним делам, члену делегации - Авторы), и крайне трудно предположить, чтобы турки действовали здесь без ведома немцев. По всей вероятности, Кюльман и Чернин (министр иностранных дел Австро-Венгрии - Авторы) пообещали побитым туркам помощь»⁴².

Все это не могло, в конечном счете, не отразиться на ходе переговоров в Брест-Литовске, о чем, в частности, сообщал немецкий генерал Сект в начале декабря 1917г. в телеграмме из Константинополя министерству иностранных дел и Верховному командованию Германии: «Энвер-паша поручил мне от имени ведомства иностранных дел Турции сообщить вашему сиятельству следующее: Турция поручила своим представителям в Бресте во время мирных переговоров выдвинуть следующие требования: 1. Возврат переданных в свое время России в качестве залога за возмещение военных убытков областей (Карс, Ардаган, Батум). 2. Признание независимого Кавказского государства. 3. Отказ от всякого вмешательства во внутренние дела. Россия в соответствии с принципами права наций на самоопределение народов, объявленного ее нынешним правительством, должна признать это право и за мусульманскими народами империи. При этом имеются в виду и Казань, Оренбург, Туркестан, Бухара. Просьба к Вашему сиятельству поддержать эти турецкие желания на мирных переговорах»⁴³.

Требования Турции играли для Германии второстепенную роль, однако удовлетворение желания союзника было для последней одним из условий союза между ними. Причем одновременно оказывалось давление и на Россию: Германии, в числе прочего, было выгодно, чтобы Россия в любом случае и при любых обстоятельствах заключила навязанный ей мир. Поэтому германские политики считали, что необходимо «использовать эту ситуацию» — нужно только «действовать осторожно» и медленно, но верно «натягивать вожжи»⁴⁴. В телеграмме от 26 декабря 1917г. на имя рейхсканцлера Гертлинга генерал-фельдмаршал фон Гиндербург даже позволил себе цинично заявить: «Наше военное поло-

жение не вынуждает нас к неотложному заключению мира с Россией, не нам, а России нужен мир»⁴⁵.

В этих неравных и тяжелейших для России условиях ведения переговоров в Брест-Литовске, советская сторона, будучи не в состоянии продолжать военные действия, была вынуждена предложить объявить 10-дневный перерыв в переговорах, имея целью приобщить к переговорному процессу Союзных держав. Однако западные державы предпочли быть сторонним наблюдателем в этом позорном судилище, отдав Россию на растерзание Четверного союза, что еще больше развязало руки Германии и ее сателлитам. В частности, после этого Германия решила в дальнейшем «В отношении этих господ /имеется в виду российская делегация — Авторы/ держаться очень твердой позиции и с самого начала дать им понять, что отступление нашей /т.е. немецкой — Авторы/ стороны от сделанных нами контрпредложений... исключено», равно как, что «если... предполагаемое новое наступление [Германии]... приведет к ожидаемому полному успеху,... мы будем в состоянии поставить такие условия для подлежащего заключению с западными державами мирного договора, которые требуются для обеспечения... наших экономических интересов и нашего международного положения после войны»⁴⁶.

Среди прочих факторов, послуживших причиной ухудшения условий Брестского договора, возможно, явилась также кажущаяся близость победы мировой революции, на которую в тот период делали ставку некоторые советские руководители. В частности, 10 февраля 1918 года, на втором этапе переговоров, Л. Троцкий заявил о выходе из войны без подписания договора (кстати, он довольно-таки странно объяснял впоследствии смысл этого лозунга: «Мы своей тактикой прежде всего стремимся раскрыть глаза германскому пролетариату»⁴⁷). Заявление Троцкого было расценено Германией как отказ от перемирия⁴⁸, представленный проект договора аннулирован, а глава германской делегации фон Кюльман заявил, что в таком случае наступает состояние войны, так как «военные действия прекращены на основании существующего еще договора о перемирии», в силу чего «при отпадании этого договора воен-

ные действия» должны будут возобновиться «автоматически»: «возобновление военных операций находится полностью в рамках прав, вытекающих для нас из международно-правовых норм»⁴⁹. 17 февраля генерал Самойло сообщил в Ставку о получении от генерала Гофмана заявления об окончании 18 февраля в 12 часов срока перемирия и начале военных действий⁵⁰.

Как следует из внесенной в Рейхстаг Объяснительной записки германского правительства по поводу Брестского договора, целью Германии после возобновления ею наступления на Россию было «подписать лишь такой мир, который предоставлял бы ему /правительству Германии — Авторы/ свободу для насильственного подавления политических противников в окраинных государствах русской территории» и «убедить Русское правительство в ошибочности его политического расчета и в бесполезности сопротивления», дабы «Русское правительство увидело себя вынужденным принять ультиматум, поставленный ему Германией 22 февраля и резюмировавший отказ от требования Четверного Союза по отношению к России»⁵¹. Этот шаг стоил России ухудшения условий договора и предъявления его уже в форме ультиматума. Как отмечал проф. Б. Э. Нольде, подписав договор, «мы фактически почти навязали центральным державам те суровые условия, в которые они нас поставили»⁵². Однако Троцкий тогда думал, что Россия, какие бы уступки ни были сделаны ею, будет «держатъ весь мир в напряжении» и что «история все поправит»⁵³.

Популистский демарш Троцкого окончательно развязал руки ведущим с Россией переговоры странами Четверного союза для осуществления их давно задуманных империалистических планов. Уже 13 февраля 1918г., т.е. на третий день по прекращении второго этапа переговоров в Брест-Литовске, когда, по свидетельству главы германской делегации Кюльмана, был «не ясен еще вопрос, сохраняется перемирие или нет»⁵⁴, на совещании у кайзера Вильгельма II с представителями имперского правительства и Верховного главнокомандования выдвигалась задача «уничтожить большевиков», причем «как можно скорее

разбить» их⁵⁵. При этом кайзер отмечал, что они помогут «туркам в Армении», если те обратятся в этих целях к Германии⁵⁶.

Расценив отказ Троцкого от подписания мира как «отказ также и от продолжения перемирия»⁵⁷, и возобновив 18 февраля военные действия на территории России, Германия 21 февраля предъявила ей новые, более жесткие условия мира (были получены в Петрограде утром 23 февраля), подлежащие принятию советской стороной в течение 48 часов, с последующим «немедленным» выездом в Брест-Литовск российских уполномоченных и подписанием ими в течение 3 дней нового проекта мирного договора стран Четверного союза, равно как его ратификации в течение 2 недель. Согласно п.5 ультиматума, Россия должна была «всеми имеющимися в ее распоряжении средствами... способствовать наискорейшему и планомерному возвращению Турции ее анатолийских провинций и признать отмену турецких капитуляций»⁵⁸. Спустя несколько дней представитель Германии на переговорах фон Розенберг выступил на пленарном заседании с разъяснениями, что «мы в пункте 5-ом говорили не о турецких областях, занятых в течение войны (т.е. территории Западной, т.н. «Турецкой» Армении - Авторы), но именно о восточно-анатолийских провинциях», т.е. округах Ардагана, Карса и Батума, которые Турция «уступила в 1878 году России», «не имея возможности выплатить большой контрибуции»⁵⁹.

Россия в те дни пребывала в состоянии крайней экономической разрухи, международной изоляции, поддерживаемой Западом внутренней политической неустойчивости и разгула реакции, кануна гражданской войны, делавших ее абсолютно неспособной оказать сопротивление внешним силам. «Тяжкие, можно сказать зверские условия мира..., - сообщал И. В. Сталин 24 февраля 1918г. советским ответработникам на Украине В. П. Затонскому и В. Х. Аусему.- Одновременно немецкие отряды наступают на Ревель и Псков, угрожая Петрограду, а наши войска окончательно отказываются от сопротивления. /.../. Настоящее положение в связи с наступлением немцев и бегством наших войск мы оцениваем так: свергнув своих империа-

листов, мы благодаря медленному темпу революционного движения на Западе, абсолютной неустойчивости наших войск и неслыханному хищничеству немецких империалистов, мы попали временно в лапы чужеземного империализма, против которого мы должны теперь же готовить силы для организации отечественной войны. Для такой подготовки необходима минимальная передышка, которую мог бы дать даже зверский мир. ...Мы временно попали в плен немецкому империализму»⁶⁰.

С учетом всех этих факторов Совет Народных Комиссаров 24 февраля 1918г., на основании решения ЦИК от того же числа, постановил принять последние условия немцев и выслать в Брест-Литовск делегацию для безотлагательного подписания предложенного немцами мирного договора. Как явствует из телеграммы фон Розенберга ведомству иностранных дел Германии, российская делегация прибыла в место назначения в полдень 28 февраля. Но тут ее подстерегала еще одна неприятная новость: воспользовавшись беспомощностью России, немцы вновь (в который уже раз!) изменили свои условия мирного договора в сторону их ужесточения для России. На сей раз, в частности, в проект договора была введена специальная статья о территориях, переданных России в 1878г. в счет погашения военного долга Турции: «Округа Ардагана, Карса и Батума,- гласила ст. IV Договора,- также незамедлительно очищаются от русских войск. Россия не будет вмешиваться в новую организацию государственно-правовых отношений этих округов, а предоставит населению этих округов установить новый строй в согласии с соседними государствами, в особенности с Турцией»⁶¹. В той же статье, абзацем выше, кроме того, говорилось, что «Россия сделает все от нее зависящее, чтобы обеспечить скорейшее очищение провинций Восточной Анатоллии и их упорядоченное возвращение Турции».

Таким образом, под натиском немецкого оружия Турция, в частности, возвращала себе не только занятые Россией по праву войны территории Западной (т.н. «Турецкой») Армении, но и ту часть Восточной (т.н. «Русской», или «Кавказской») Армении, которая была передана Рос-

сии в счет покрытия турецкого военного долга и была оставлена в силе на международном Берлинском конгрессе 1878г. Более того, статья IX навязанного России Брест-Литовского договора гласила, что «договаривающиеся стороны взаимно отказываются от возмещения своих военных расходов»⁶², чем фактически аннулировался и прежний турецкий долг России.

Кроме того, п.5 ст. I подписанного в тот же день в Брест-Литовске Русско-Турецкого Дополнительного договора к Мирному договору обязывал Россию «демобилизовать и распустить армянские четы /армянские добровольческие дружины - Авторы/, состоящие из турецких и русских подданных, которые находятся как в России, так и в оккупированных турецких провинциях, и окончательно уволить названные четы»⁶³.

При этом остались без ответа заявления советской делегации о недопустимости решения «судеб живых народов, поляков, литовцев, латышей, эстонцев, армян и др.» «за их спиной» и что договор должен быть «без насилий над поляками, литовцами, латышами, эстонцами, армянами и др. народами»⁶⁴.

Уже в первый же день возвращения в Брест-Литовск российской делегации главой германской стороны было заявлено, что «какая-либо дискуссия по принятому уже ультиматуму исключена». «Далее я заявил,- продолжает Розенберг в телеграмме ведомству иностранных дел Германии от 28 февраля 1918г.,- что ... возобновленные уже военные действия могут быть прекращены лишь с момента наступления мира. На дальнейшее замечание в заявлении Сокольников /главы российской делегации на третьем этапе переговоров - Авторы/ о том, что по сравнению с предыдущими условиями наш ультиматум содержит более резкие условия, было сказано, что это вполне естественно. /.../ Новое предложение должно отвечать новым условиям»⁶⁵. В телеграмме Розенберга также отмечается, что «использовалась каждая возможность, чтобы показать русским, что при всех обстоятельствах договор должен быть подписан в течение 3-х суток и что в противном случае переговоры следует считать сорванными и их нужно

будет прервать»⁶⁶.

1 марта того же года на пленарном заседании и совещании представителей делегаций фон Розенберг вновь официально заявил, что «возобновившиеся военные действия могут быть прекращены только по подписании мирного договора» и что «условия, да и наши требования изменились», а поэтому-де «требования увеличились»⁶⁷.

В этих условиях для российской делегации ничего иного не оставалось, как только безоговорочно подписать этот грабительский договор, отторгающий от России в общей сложности около 1 млн. кв. км. Как отмечал Л. М. Карахан в телеграмме на имя В. И. Ленина и Л. Д. Троцкого от 2 марта 1918г., «обсуждение условий мира совершенно бесполезно, ибо они ухудшились сравнительно с ультиматумом 21 февраля и носят ультимативный характер. Ввиду этого и вследствие отказа немцев прекратить до подписания договора военные действия, мы решили подписать договор, не входя в его обсуждение... Самым серьезным ухудшением по сравнению с ультиматумом 21 февраля является отторжение от России округов Ардагана, Карса и Батума под видом самоопределения»⁶⁸.

Касаясь подписания договора, глава российской делегации Г. Я. Сокольников впоследствии писал: «Полную невозможность для нас оказать какое-либо сопротивление одинаково понимали как мы, так и наши враги», т.е. страны Четверного союза, и далее — «Еще в Петрограде, на заседании Центрального Комитета Коммунистической партии была рассмотрена такая ситуация, в которой какое бы то ни было обсуждение условий мира, предложенных немцами, будет бесплодным и нецелесообразным. Однако делегация не была связана определенными директивами. Уже в Бресте, после того как выяснилось, что наступление не останавливается, несмотря на начало мирных переговоров /имеется в виду их третий этап — Авторы/, и что немцы поддерживают ограничение переговоров трехдневным сроком, делегация единогласно постановила отказаться от каких бы то ни было попыток смягчения, внесения поправок в немецкие условия. Совершенно явно и бесспорно было, что ничего существенного добиться нельзя,

что торжествующие победители, может быть, уступят, может быть, даже захотят уступить в каком-нибудь пустяке для того, чтобы скрасить неприкрытое безобразие империалистического насилия», но не более⁶⁹. Кстати, еще во время второго этапа переговоров в Брест-Литовске, по свидетельству А. А. Иоффе, «мы оба с Троцким чувствовали, что больше тянуть нельзя и надо кончать в ту или иную сторону»⁷⁰.

Тем не менее при подписании Договора глава российской делегации выступил с Декларацией, в которой констатировалось, что «так называемый «мир соглашения» в действительности является миром определенно аннексионистским и империалистическим», который «продиктован с оружием в руках», и что, в частности, «на Кавказе, явно - нарушая формулированные Германским же Правительством условия ультиматума от 21/8/ февраля и не сообразуясь с подлинной волею населения областей Ардагана, Карса и Батума, Германия отторгает в пользу Турции эти области, ни разу не завоеванные турецкими войсками», что расценивалось советской стороной как «откровенный и насильственный территориальный захват важных стратегических пунктов» с одной-единственной целью — «подготовки нового наступления на Россию и защиту капиталистических интересов против Рабочей и Крестьянской революции» — и все это «поддерживается угрозой непосредственного вооруженного натиска со стороны составителей мирного договора»⁷¹.

Одновременно с подписанием Мирного договора между Россией, с одной стороны, и Германией, Австро-Венгрией, Болгарией и Турцией — с другой, и в соответствии с его XI статьей, Россия была вынуждена 3 марта 1918г. подписать в Брест-Литовске с каждым из этих стран дополнительные к нему договора. В частности, согласно Русско-Турецкому Дополнительному договору /ст.I, II и др./ Россия, помимо сказанного выше, обязывалась в срок от 6 до 8 недель по подписании договора «вывести по ту сторону существовавшей до войны границы все свои силы, ... а также должностных лиц, как гражданских, так и военных»; для охраны границы иметь не более одной ди-

визии, «демобилизовав остальную армию и отправив ее внутрь страны»; не сосредотачивать на своей границе «или на Кавказе» войск более одной дивизии, в том числе в учебных целях; участвовать в «восстановлении [границы] в том виде, как она существовала до русско-турецкой войны 1877-1878 года» и т.д.⁷²

Однако, как свидетельствуют документы того периода, Россия первая нарушила Брестский мир, признавая его несправедливость, и нарушила буквально на второй же день после ратификации IV Чрезвычайным Всероссийским съездом Советов /15 марта 1918г./ Брест-Литовского договора и именно в вопросе Армении. Об этом, в частности, свидетельствует циркуляр Наркомнаца РСФСР за N325 от 16 марта 1918г., в котором, в нарушение п.5 Русско-Турецкого Дополнительного договора о роспуске армянских добровольческих дружин, говорилось: «Сим доводится до сведения Революционных штабов, Советов и прочих советских учреждений, что Армянские Революционные организации имеют право свободного формирования армянских добровольческих отрядов». «Упомянутым Советским учреждениям, - указывалось далее в циркуляре, - вменяется в обязанность не чинить препятствий при продвижении этих отрядов, призванных защитить свою Родину от турецко-германских насильников»⁷³. Известно также, что этим формированием оказывалась материальная помощь⁷⁴.

По всей вероятности, уже тогда не исключались также другие возможные варианты отказа Россией от Брестского мира, в частности, - «если Советское Правительство вынуждено будет действиями Германии отказаться от Мирного договора, до или после его ратификации» /нота правительства США от 5 марта 1918г./⁷⁵. В том же году, воспользовавшись ситуацией в Германии, ВЦИК постановлением от 13 ноября аннулировал Брестский мир, одновременно заявив, что «все включенные в Брест-Литовский договор обязательства, касающиеся... уступки территорий и областей, объявляются недействительными» и что, в частности, народы «Кавказа... призваны ныне сами решать свою судьбу»⁷⁶. Ранее, нотой от 20 сентября, Россия уже отменила действие договора в части, касающейся Турции⁷⁷.

Впрочем, как было отмечено выше, авторы западных проектов Брестского мира так же сознавали, что их детище носит явно захватнический, антироссийский характер, почему и опасались огласки своих действий.

Из всего сказанного, таким образом, следует, что нельзя считать Брестский мир позором для России, предательством ею интересов населяющих ее народов, в том числе и армянского и т.д., и т.п., ибо ее новые правители не могут нести ответственность за участие России в мировой войне, тем более, что сами были против нее и не ставили целью ни захват чужих земель, ни отдачу своих, в том числе Карса, Ардагана и Батума, которые, пользуясь слабостью России, были захвачены западными державами. Как справедливо отмечал в 1918г. наш великий соотечественник Николайс Адонц, «в таких условиях от России трудно было ожидать искомого разрешения армянской тяжбы»⁷⁸.

В истории, кстати, это не единственный случай «передачи» Турции явно не по воле другой стороны армянских территорий: так было при подписании между буржуазной Арменией и Турцией 4 июня 1918г. и 2 декабря 1920г. соответственно Батумского и Александропольского договоров⁷⁹ и Московского русско-турецкого договора 1921г.⁸⁰ И если мы не вправе винить Армению в подписании, в силу не зависящих от нее обстоятельств, кабального Батумского договора 1918г., «отдающего» Турции большую часть своей территории, то было бы несправедливо при почти аналогичных обстоятельствах винить Россию за подписание Брест-Литовского договора.

ПРИМЕЧАНИЯ

* В основу статьи положен доклад, сделанный на заседании "Круглого стола" Дипломатической академии МИД Российской Федерации 24 декабря 2003г. и опубликованный в кн.: «Современные российско-армянские отношения (к 175-летию Туркманчайского договора)». Материалы «Круглого стола». М.: Дипломатическая академия МИД России. 2004. С. 110-130.

1. В. П. Павлович /Вельтман/. Борьба за Азию и Африку. М., 1924, с.78.

2. Цит. по: Г. А. Аветисян. Брест-Литовск: как были от-

торгнуты Турцией Карс, Ардаган и Батум. Ереван, 1994, с.8.

3. Там же.

4. Цит. по: А. С. Аветян. Германский империализм на Ближнем Востоке: Колониальная политика германского империализма и миссия Лимана фон Сандерса. М., 1966, с.121-122.

5. См.: Г. А. Аветисян, Э. Л. Даниелян, А. А. Мелконян. История Армении. Ереван, 1999, с.177.

6. П. Рорбах. Война и Германская политика. С предисловием проф. С.А. Котляровского. М., 1915. с. См. также: *Армянский вопрос и геноцид армян в Турции /1913-1919/*. Материалы Политархива МИД Кайзеровской Германии. Составит. и ответств. ред. проф. В. А. Микаелян. Ереван. 1995.

7. *Зареванд*. Турция и пантуранизм. Введение А. Н. Мандельштама. Ереван, 1991, с.105 /Факсимильное издание парижского издания 1930г./.

8. *Геноцид армян: Ответственность Турции и обязательства мирного сообщества*. Документы и комментарий. Составит. и ответств. ред. проф. Ю. Г. Барсегов. Т.1, М., 2002, с.285.

9. Полный текст ст. XIX Договора см.: *Сборник договоров России с другими государствами*. 1956-1917. М., 1952, с.169-170.

10. *Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора*. Сборник документов. Т. 1 /1917-1918/. М., 1968, с.49.

11. Там же, с.82.

12. Там же, с.355. Ср. с п.5 ст. 1 подписанного 3 марта 1918г. Брест-Литовского Русско-Турецкого Дополнительного договора к Мирному договору, заключенному между Россией, с одной стороны, и Германией, Австро-Венгрией, Болгарией и Турцией - с другой.

13. *Советско-германские отношения...* с.322, 326-327.

14. *Документы внешней политики СССР*. Т.1, М., 1957, с.11-12.

15. В. И. Ленин. Полн. собр. соч. Т.34, с.232. В соответствии с данным положением правительство РСФСР уже 20 ноября /Здекабря/ 1917 г. в своем Обращении к трудящимся мусульманам России и Востока, говоря о признании недействительными секретных договоров о расчленении Турции и «отнятии» у нее Армении, объявило, что «как только прекратятся военные действия, армянам будет обеспечено право свободно определить свою политическую судьбу» /Документы внешней политики... С.35/.

16. *Документы внешней политики...* с.12.
17. *Е. Ф. Лудшувейт. Турция в годы первой мировой войны 1914-1918гг. М., 1962, с.160.*
18. См.: *Г. А. Аветисян. Брест- Литовск...* С.20.
19. *Документы внешней политики...* С. 47-52.
20. *Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тифлис, 1919, с.11-12.*
21. *Документы внешней политики...* С.53-56.
22. Там же, с.53.
23. *Документы и материалы...* С.41.
24. Там же, с.49.
25. Согласно некоторым, заслуживающим внимания источникам, в состав российской делегации на этом этапе переговоров в качестве консультанта по национальным вопросам был включен - также известный армянский поэт Ваан Терян, удостоверение которого было подписано В. И. Лениным 11/24/ января 1918г. /Государственный архив Российской Федерации /ГАРФ/, ф. 130, оп.1, д.52, л.7; оп.2, д.365, л.326/.
26. *Мирные переговоры в Брест-Литовске. Т.1. Пленарные заседания. Заседания политической комиссии. М., 1920, С. 3,5-6.*
27. *Советско-германские отношения ...* С. 359.
28. Там же.
29. *Мирные переговоры ...* С. 6-8.
30. Там же, с.9-11. См. также: *Советско-германские отношения ...* С. 148.
31. Там же.
32. Цит. по: *Г. А. Аветисян. Брест- Литовск ...* С. 23.
33. Центральный архив ГДР (Потсдам), ф. «Имперская канцелярия», д.2426, лл.54-57. Цит. по: *Советско-германские отношения ...* с.УШ.
34. *Мирные переговоры ...* С. 213, 214. См. также: *Советско-германские отношения...* С. 359.
35. *Советско-германские отношения ...* С.Х-ХI
36. *Мирные переговоры ...* С. 28. См. также: *В. И. Ленин. Полн. собр. соч. Т.30, с.188; т.31, с.374; т.34. с.232.*
37. Российский государственный архив социально-политической истории /РГАСПИ/, ф.2, оп. 1, д.24221. Опубликовано: *Документы внешней политики ...* С.74-75. Подробно по данному вопросу см.: Материалы о Декрете Совета Народных Комиссаров Советской России о «Турецкой Армении» /публ. Д. А. Хуршудяна/ - ж. «Банбер Айастани архивнери» /«Вестник ар-

хивов Армении»/. Ереван, 1981, N2, с.30-44.

38. *Н. Адонц*. Армянский вопрос и германские планы. - ж. «Международная политика и мировое хозяйство» /двухнедельный научный и общественно-политический журнал/. Кн. 4. Пг., 1 мая 1918г., с.6 /перепечатано: - ж. «Вестник общественных наук» НАН РА. 1993, N1, с.138-148. Публикация *Г. А. Аветисяна и П. О. Оганесяна*/.

39. См.: *В. И. Ленин*. Полн. собр. соч. Т.42, с.289-290.

40. Цит. по: *Советско-германские отношения ...* С.ХI.

41. Цит. по: *Г. А. Аветисян*. Брест- Литовск ... С. 5.

42. Там же, с. 7.

43. Цит. по: *Г. А. Аветисян*. Брест- Литовск ... С. 12-13. См. также: *А. Н. Хейфец*. Советская Россия и сопредельные страны Востока в годы гражданской войны (1918-1920). М., 1964, с. 24; *А. С. Аветян*. Указ. соч., с. 121-122.

44. *Советско-германские отношения ...* С. 82, 117, 142.

45. См. там же, с.156.

46. Там же, с. 198-199.

47. *Л. Д. Троцкий*. Соч. Т.17, ч.1. М.-Л., 1926, с.111. Цит. по: *В. В. Журавлев*. Рубикон Бреста, - ж. «Вопросы истории КПС-С», 1990, N6, с.41.

48. *Советско-германские отношения ...* С.317.

49. См. там же, с. 322, 329.

50. Ж. «Международная политика и мировое хозяйство». Кн. 3 от 15 апреля 1918г., с.69.

51. Там же, кн. 5 от 1 июня 1918г., с.86. «22 февраля» - дата передачи ультиматума советскому курьеру в Уцянах /Советско-германские отношения ... С.341, примечание/.

52. *Б. Э. Нольде*. Политическая карта Брестских договоров. - ж. «Международная политика и мировое хозяйство», кн.2, от 15 марта 1918г., с.7-8.

53. См.: *Г. А. Аветисян*. Брест-Литовск ... С.15.

54. *Советско-германские отношения ...* С.322.

55. Там же, с. 322, 326, 327.

56. Там же, с. 327.

57. Там же, с. 332-333.

58. Там же, с. 338, 342. См. также: *Мирные переговоры ...* С.215.

59. *Мирные переговоры ...* С.215. Согласно ст. XIX Сан-Стефанского договора /1878г./, указанные округа «уступались России взамен суммы тысячи ста миллионов рублей» контрибуции, которые Турция должна была уплатить России как потер-

павшая поражение в войне страна /Сборник договоров ... С.169-170/.

60. РГАСПИ, ф. 558, оп.1, д.125, лл.1-3об. То же: ГАРФ, ф.130, оп.2, д. 501, лл. 21-23.

61. *Документы внешней политики* ... С.121.

62. Там же, с.123.

63. Там же, с.200.

64. *Мирные переговоры* ... С. 56, 59.

65. *Советско-германские отношения* ... С.358-359. *Мирные переговоры*... С.213.

66. *Советско-германские отношения* ... С.359.

67. *Мирные переговоры* ... С. 213, 224.

68. г. «*Столичная молва*» /орган кадетской партии в Москве/. 1918, 2 марта. - Цит. по: г. «*Курьер для Вас*». М., 1991, №6, /май/, с.7.

69. Г. Я. Сокольников. Брестский мир. М., 1920, с.6, 16-17.

70. РГАСПИ, ф.5, оп.1. д.2133, лл.59-60. - Цит. по: Н. А. Иоффе. Мой отец Адольф Абрамович Иоффе. Воспоминания, документы и материалы. М., 1997, с.58.

71. *Мирные переговоры* . С. 229-230. То же: *Документы внешней политики* ... С.117-118.

72. *Документы внешней политики* ... С. 199-201.

73. РГАСПИ, ф.558, оп.1. д.129, л.1. Впервые данный документ был введен в научный оборот в 1991г. Р. В. Казанджяном. /см. «Армянский вопрос. Энциклопедия». Ереван. 1991. С.86; «Հայկական հարց. Հիմնադրամիտք». Ереван, 1996, с.90-91, на арм. яз.; г. «*Правда Армении*». Ереван, 1999. 14 мая. С последней публикации документ был перепечатан Г. Г. Азатяном в его сборнике «Судьбоносные договора». Ереван, 2000, С.10; то же на арм. яз. - Ереван, 2002, с.17-18.

74. РГАСПИ, ф.17, оп.4., д.5, лл.91-94; д. 152, лл.76-77; д.155, л.190. /Цит. по: В. В. Аникеев. Деятельность ЦК РКП/б/ в 1918-1919 годах. Хроника событий. М., 1976, с.370, 371, 390 и др./.

75. *Документы внешней политики* ... С.208.

76. Там же, с. 565-567.

77. Там же, с. 490-492.

78. Н. Адонц. Указ. соч., с.3.

79. Тексты упомянутых договоров см. в сб. док.: Հայաստանի Հանրապետության 1918-1920թթ. /Республика Армения в 1918-1920гг./ Ереван, 2000, док. NN 21, 358.

80. Подробно о Московском договоре, в свете новых доку-

ментов, см.: Գ. Գալստյան. Հայաստանը և Մեծ տերությունները 1917-1923թթ. Երևան, 1999; Р. В. Казанджян. К вопросу о датировке Московского русско-турецкого договора 1921г. - ж. «Вестник - общественных наук» Национальной Академии наук РА. Ереван, 1999, N1, с. 83-87; его же. К вопросу об оценке Московского русско-турецкого договора 1921г. - в кн.: Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ. Вып. XX. Ереван, 2001, с.106-124. См. также труды Г. А. Аветисяна, Э. А. Зограбяна /Ереван/, Н. Ю. Ульяновко, А. Н. Хейфеца /Москва/.

NIKOLAY HOVHANNISYAN

**THE NATO-ARMENIAN RELATIONS
IN THE CONTEXT OF THE NATO ENLARGEMENT**

The problem of the NATO enlargement is comparatively new problem. It is result of our changing world and new geopolitical situation in the world. It, in its turn, is connected with the collaps of the Soviet Union, the world socialist system and the Warsaw Treaty Organization. After those radical changes, which ment the end of the Cold War Epoch, the USA remained the only superpower in our planet, and the NATO as the only political-military organization. In fact, since then there is no any real force in the world, capable seriously to challenge the USA world leadership and the NATO's leading role.

Hence then firstly had appeared the idea of NATO enlargement and its expansion towards East and concrete steps had been taken in realization of that idea.

The situation from political, international and psychological point of view was quite favourable for implementation of new policy by the NATO. We mean the following circumstances.

Firstly, Russia, after dissolution of the Soviet Union, was weak and not capable to prevent the NATO enlargement to its western borders, though it protested very vigorously. Otherwise, there was no serious obstacle on that way.

Secondly, and it is very important, at that time the Central and Eastern European countreis, as well as some ex-Soviet republics, first of all the Baltic republics, were very eager for the membership of the NATO. They still saw in Russia the main threat to their independence and national security and tried by uniting to NATO to provide more reliable security for themselves.

Here it is necessary to take into consideration another two factors. First of all we mean the changes of NATO itself and its adaptation to the new world geopolitical conditions. The NATO

leadership in 1990s took several very important decisions, due to which it, while preserving its political-military structures and tasks, at the same time adopted new functions: to provide security on the base of dialogue, cooperation and support of the collective defense potentiality. It was very principal innovation in the strategy of NATO.

These changes had made NATO more attractive for non-NATO countries and peoples, and had facilitated the liquidation of certain prejudices against NATO.

The second factor is connected with the new attitude of Russia towards the NATO and the problem of the Russian-NATO relations. Russia, after all, though very slowly and cautiously, but steadily started to improve its relations with NATO and to cooperate with it in many fields.

So the gates of the Central and Eastern Europe were opened before NATO and it remained him to enter through it. And NATO had entered. Poland, Hungary and Chekhia became new members of NATO and now on line are about 10 other countries, such as Bulgaria, Rumania, Albania, Slovenia, Slovakia, three Baltic countries, etc.

And as it was mentioned in the 48th Congress of the Atlantic Treaty Association hold in Stambul on 9-12 October, 2002, the next stop of NATO will be the South Caucasus.

On their intention for the NATO membership had declared also other countries in different regions. Among them two countries in the South Caucasus- Georgia and Azerbaidjan. Georgia is doing it openly, very actively knocking the NATO doors, while Azerbaidjan is acting more cautiously, without making any noise. .

The position of the third country of the region-Armenia, is quite different those of Georgia and Azerbaidjan.

Until 2000 the Armenia-NATO relations were passive and the Armenia's cooperation with NATO was on very low level, which had its internal and external reasons.

Among the internal reasons it should be mentioned the fact that in Armenia the overwhelming majority of the people and different political forces for a long period did not trust NATO,

identifying it with its member Turkey. And as Turkey since 1993 had imposed together with Azerbaijan economical and communicational blockade on Armenia, was putting different preconditions before Armenia for establishing of diplomatic relations and pressures on Armenia in the Karabakh conflict, demanding the resloutuion of that problem on the Azeri variant, which is not acceptable for Armenia, and many times had openly threated Armenia, all these in Armenia were accepted not only as a Turkish own policy towards Armenia, but also as NATO's policy in general. And it, naturally, was arousing negative attitude towards the NATO, feeding anti-NATO feelings in Armenia.

The government of Armenia could not ignore this fact and consequently it bacame for a certain time an obstacle in developing of relations with NATO on a large scale.

This was the main internal reason, standing on the way of it.

As for the external reason, here we mean the Russia's position towards the NATO and the character of the Armenian-Russian relations.

At that time, in mid 1990s, the Russian-NATO relations were strained. Russia rejected thouroughly the possibility of expansion of NATO to the East, near the Russian borders. Its cooperation with NATO was on low level. And these circumstances inevitably affected the attitude of Armenia towards NATO.

Armenia is connected with Russia by the Treaty of Friendship, Cooperation and Mutual Assistance, concluded in 1997. Armenia is the only country with whom Russia had concluded such kind of Treaty. Russia has a military base in Armenia. Besides that, Armenia is a member of the Collective Defense Treaty (CDT) together with B larus, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Russia and Tajikstan.

So, the Armenia's national security system was based on the strategic partnership with Russia and close cooperation with the countries of the CDT, which put certain obligation on Armenia. In that circumstances Armenia could not ignore the position of Russia which would mean deterioration of the rules of the game.

But recently the situation had changed, which was connected first of all with the improvement of NATO-Russian relations and

rapprochement. Their cooperation now is covering practically all main fields and the logical development of it was creation of the "Format 20" on the base of 19 NATO member states and Russia. Russia, which cooperates so closely with NATO, cannot any more prevent or create difficulties for other countries, including Armenia, for their own cooperation with NATO.

Alongside with the changing of external conditions, had been changed also the internal conditions and political atmosphere within Armenia in favour for cooperation with NATO.

The Armenian society, due to large explanatory works, began better understand the policy of NATO and its tasks in post Cold War Epoch, denied to put a sign of equality between the policy of Turkey and NATO and had demonstrated its willingness to enlarge cooperation with NATO in different fields, including the military sphere.

And I can say proudly that in this principal change its significant contribution had made also the Armenian Atlantic Association.

After these changes Armenia had officially adopted a new policy, named complementary policy. The backbone of it is to develop relations with foreign countries on the multitrack principle. Armenia, while keeping its strategic relations with Russia on the base of the Armenian-Russian Treaty, 1997, and preserving its participation in the CDT, had started to enlarge and deepen its cooperation in political, military and other fields with NATO, European Union and the USA.

And we can confirm that now the main components of national security of Armenia consists of strategical-military cooperation with Russia, participation in the CDT and NATO's program "Partnership for Peace". The USA-EU-NATO track is coming to complement the Russian-CDT track and due to it the ensuring of the national security of Armenia had been raised on a new, more high and reliable level.

After these changes a new page was opened in the NATO-Armenian relations. Armenia activated its participation within the program "Partnership for Peace". In framework of this program a battallion of the Armenian Military Forces, on 17-28 June, 2002,

took part in NATO's multinational, largescale exercises-"Best Effort-2002", in Georgia.

Now the preparatory works for a new NATO exercise in June, 2003, in Armenia are under the way. The Defence Minister of Armenia Serge Sarkisyan, giving great importance to this fact and calling shortsighted some people, who tried to qualify the NATO exercises in 2003 in Armenia as betrayal to Russia, stated: "Some people simply can not truly appreciate the national interests of Armenia".

Soon Armenia will take part in another important NATO program- "Planning and Review". Armenia also takes part in some other NATO measurements.

In addition we would like to mention that it was established and is developing successfully military cooperation between Armenia and the USA. At the beginning of August, 2002, the USA Senate had already passed a new program on military cooperation between them, assigning for this purpose about \$4 mln.

The NATO leadership appreciates positively the European track of the Armenian foreign policy, expressing their good will and readiness to facilitate the efforts of Armenia and to cooperate with it on every level.

We convinced in it during the visit of an Armenian delegation of scientists and representatives of NGO on July 18-19, 2002, to the NATO's Headquarter in Brusselles and Mons by the latter's invitation. The delegation met and had very frankly conversations and discussions with the leaders of all main political and military departments of NATO. We were ensured that the NATO leadership considers the close contacts and cooperation between NATO and Armenia beneficial both for NATO and Armenia.

Moreover, during one of the discussions, a NATO responsible official stated that Armenia, who has a Treaty of Mutual Assistance with Russia and is developing cooperation with NATO, can be a linkage between Russia and NATO to facilitate the further improvement of relations between NATO and Russia, underlying that that role can carry out only Armenia, but neither Georgia, nor Azerbaijan, taking into

consideration the character of their relations with Russia..

On finalising this subject, we have to underline, that in the agenda of the Armenia's foreign policy, however, is not standing the question of membership of Armenia to NATO.

Armenia is for enlargement of cooperation with NATO in different fields. And one has to take into account that for Armenia does not exist the problem of enlargement of NATO to the East. NATO since 1952, after Turkey's membership to it, about 50 years is already in the East, becoming neighbor to Armenia.

And at the end we would like to express our private point of view on the subject whether the NATO enlargement is an unfinished business?

It is very difficult question and is not so easy to find out an answer acceptable for all sides. NATO, of course, still has reserves for further enlargement in the sense that there are a lot of countries standing for membership to NATO, which coincides with the contemporary policy and desire of the NATO. But the question is the following: is it so essential for NATO the endless, let me say, hyperbolical enlargement or not? We think that the endless or hyperbolical enlargement of the NATO afterall can lead to the selfliquidation of NATO. The integration of many countries with different, mainly low level of development, different ethnic and cultural traditions, different national interests, etc. would create a lot of new problems from point of view harmonizing their interests and actions with the basic principles of NATO, as well as keeping strong discipline, so necessary for that kind of political-military organizations.

The conglomerate of these countries could make NATO less operative and effective, affect negatively on its capability to act as an interlocking organization. The possible result of it would be degradation and downfall of NATO itself or its metamorphosis in such a degree, that after that it would be hardly possible to call that organization NATO.

As we understand, the strength of NATO is in its quality but not in the quantity of its members.

The endless enlargement of NATO, the involvement of many countries in this organization would mean a challenge to the

United Nations, an attempt to replace it, which to our opinion is not a development on right direction. It would become a new source of international tensions.

Let's not forget also about the new ambitions of European Union to create its own military forces. As it well known, many members of EU are at the same time also the members of NATO. How will be the relations between them and what kind of missions they will carry out?

The variant of enlargement of NATO membership can arouse many other unforeseen problems, difficulties and obstacles.

In result we can have an organization under the name of NATO but in fact another organization, different from the pattern of NATO of 1990s. So we would obliged to select another name for that organization.

But despite these arguments, we have to recognize that enlargement of NATO is one of the options for future existence of NATO.

Another option is enlargement of NATO's cooperation with non-NATO states in different fields-political, military, educational, humanitarian, etc., on the base of decisions, adopted by its leadership in 1990s, which contributed many positive changes in NATO's programs, strategy, tactics and tasks.

NATO can carry out its historical mission not only by means of enlargement and expansion, but also by preserving its high qualities and capabilities, deepening its cooperation with all countries, which are raedy for it.

It seems that the future belongs to the second option.

It is necessary first of all to define the enemy of NATO at this stage of development and then, according to this new task, it would be much easier to decide whether it is necessary or not the further enlargement of NATO.

ՈԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՎԱՍԱՐԱԿՇՈՒԹՅԱՆ ԽԱԹԱՐՄԱՆ ԳՈՐԾՈՆՆԵՐԸ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Այսօրվա քաղաքական հրամայականների թնկադրանքով, Հարավային Կովկասի տարածաշրջանային զարգացումներն ու գործընթացները նորանոր անակնկալներ են մատուցում դիտորդներին, նախ իրենց սրընթացությամբ ու առաջացման շարժառիթներով և հետո վերջնական արդյունքներով: Շատ դեպքերում նույնիսկ անհնար է լինում հետևել դրանց տրամաբանական ընթացքին և մեկնաբանել պատճառային փոխկապակցվածությունը: Տպավորությունն այնպիսին է, ինչպես տարածաշրջանում ամեն օր սպասվում են կտրուկ շրջադարձեր, ինչպես արտաքին կողմնորոշումների, այնպես էլ ներքաղաքական իրավիճակների:

Ուստի եւ Հայաստանում, եւ Վրաստանում ու Ադրբեջանում այսօր ամենայն ուշադրությամբ հետևում են տարածաշրջանային տեղաշարժերին, խոշոր տեղությունների յուրաքանչյուր քայլերին, միջազգային ասպարեմի շրջադարձերին, համաշխարհային ինթելլիգենցիան գործընթացներին, իսկ այդ նրկրների քաղաքական այրերը միջազգային ֆորումներին ու զազաթաժողովներին առիթը բաց չեն թողնում հավաստիացնելու իրենց նվիրվածությունը հակաահաբեկչական արդի դաշինքին ու եւրոպական ընդունված արժեքներին:

Եղյակի «Աղեղը»

Հայաստանի Հանրապետությանը սահմանակից չորս պետությունները իրենց նկարագրով, ներքին ու արտաքին քաղաքական վարքով, անգամ նաեւ բարքերով խորապես տարաբնույթ են: Տարբեր է եւ նրանց վերաբերմունքը, մոտեցումներն ու ամենակարևորը քաղաքական, ռազմավարական եւ տնտեսական հեռանկարներն ու մտադրությունները Հայաստանի նկատմամբ: Տարածաշրջանում այսօր չկան անգամ նրկու պետություններ, որոնք գտնվեն մեկ ռազմաքաղաքական դաշինքի մեջ: Այսպես, Թուրքիան ՆԱՏՕ-ի անդամ է ավելի քան 50 տարի, Վրաստանն ու Ադրբեջանը ԱՊՀ շրջանակներում

դնումս ժամանակին կտրականապես հրաժարվեցին ռազմական հետագա համագործակցությունից, Հայաստանը ԱՊՀ հավաքական անվտանգության պայմանագրի կազմակերպության անդամ է, իսկ Իրանը ընդհանրապես չի մասնակցում նման կառույցներում:

Այս հանգամանքը բնավ չխոչընդոտեց տարածաշրջանային նրկկողմ և անգամ նեակողմ սնրտ համագործակցությանը, ինչպես առևտրի ու տնտեսության, այնպես էլ ռազմական բնագավառում: Ավելին, այսօր տարածաշրջանի նրկ պետություններ՝ Թուրքիան, Վրաստանն ու Ադրբեջանը միմյանց հայտարարել են ստրատեգիական պարտնյորներ, ինչը հիմնականում վերջին նրկուսին լայն հնարավորություններ է ընձեռում ավելի մոտիկից շնչելու Հյուսիսատլանտյան դաշինքի ռազմական օդը: 2002-ի Պրագայի Եւրատլանտյան գագաթաժողովից այլևս պարզ դարձավ, որ ՆԱՏՕ-ին անդամակցության հարցը ե՛ր Վրաստանում, ե՛ր Ադրբեջանում գերխնդիրներ են ու նախադնպը նտխորհրդային տարածքում կարծես արդեն կա՝ Մերձբալթյան պետություններ են, որոնց այդ առումով Վրաստանն ու Ադրբեջանը փորձում են մասամբ նմանակել:

Վերջապես այն ինչ ցուցադրեց Պրագայի գագաթաժողովը փայլուն արտացոլումն էր աշխարհում տիրող արդի խուճապային իրավիճակի: Ոմանք խնդրում ու հավատարմության խոստումներ էին տալիս բլոկի ղեկավարությանը, իսկ ոմանք էլ անաղմուկ և առանց ունայնության ասես, հաշտվել են իրենց ճակատագրի հետ, անցան որպես լիիրավ անդամներ: Ինչնեւ, հյուսիսատլանտյան օղակը, որը կամաց-կամաց նեղանում է և համարյա արդեն Մոսկվայի մատույցներում է, հնարավոր է որ մի օր էլ իր վերջնական նպատակին հասնի՝ Ռուսաստանի Դաշնությունը ինքը ծնծի ՆԱՏՕ-ի դարպասը ու խնդրի որպես շարքային անդամ ներս մտնելու:

Թուրքիա, Վրաստան և Ադրբեջան քաղաքական ու արդեն դաշնային այս »աղեղը«¹ ունի նաեւ իր ֆինանսա-տնտեսական նրկարաժամկետ հեռանկարները: Եւ հենց այս կոչնրով էլ նրանք հանդես եկան 90-ականների առաջին կեսին, նրբութվագծվում էր ուժերի դասավորությունը մեր տարածաշրջանում: Այդ տարիներին, սակայն բացի առևտրային պարզ հարբերություններից և մասամբ էլ միջպնտական տնտեսա-

կան պայմանագրերից ու պաշտոնական այցելություններից իրենց սնփական նախաձեռնությամբ՝ այսինքն զուտ այս նրանքի կողմից խոշորածավալ ծրագրեր չհայտարարվեցին: Թուրքիան, որն այդ նշանակում իրեն վերապահել է լիզերի դերը, փորձում էր և շարունակում է՝ ամերիկյան ստվերի ներքո, առաջատարի իրավունքով «պաշտոնավարել», քանզի մեծ ախորժակներ ունի տարածաշրջանում ինչպես ռազմական ներկայության, այնպես էլ էներգակիրների շահագործման ու փոխադրման հարցերում: Այնուհանդերձ 1994-ի սեպտեմբերին Բաքվում կնքված հայտնի «Դարի պայմանագրում», որը BP-Amoco տրանսագազային նավթային ընկերությունների ղեկավարությամբ պիտի շահագործի կասպիան նրեք խոշոր նավթահանքերը, Թուրքիայի պետական նավթային ընկերությանը այդ շրջանում հասավ ընդամենը 1.7 տոկոսի շահաբաժին և միայն հետագայում այն ավելացավ այլ ընկերությունների մասնակցության հրաժարականներից: Սա Թուրքիայի ամենախոշոր ու հեռանկարային տնտեսական ակնկալիքն էր Ադրբեջանից, քանի դեռ իհարկե վերջնական չէր նախագծված Բաքու-Ջեյհան նավթատարի ուղին: Անշուշտ Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան արդի նրթուղին, որը մշակվեց ու հրամցվեց այլոց կողմից իր ռազմավարական նշանակությամբ հեռանում է այս կոնտինքստից, սակայ դրա մասին քիչ ավելի ուշ:

Այսպիսով 90-ականների կեսերին կազմավորված Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան «աղևոր» աստիճանաբար փորձեց այլ որակ և ուղղվածություն ստանալ, քանզի դրան նպաստեցին բազմաթիվ հանգամանքներ: Նախ աթխագական և դարաբաղյան պատերազմներից հետո տարածաշրջանում ստեղծված իրավիճակը, որտեղ գերիշխում էր ինչպես նուպատերազմյան շոկային, այնպես էլ վակուումային մթնոլորտը: Սնփական անհաջողությունները հստորեն բարդելով ժուսների վրա, ինչպես վրացիները, այնպես էլ ազերիները իրենց դարապասները ամուր փակեցին նրանց առջև: Իսկ վակուումը նրկար չէր կարող մնալ՝ այն պիտի լրացվեր և այդպես էլ նդավ: Մանավանդ կար հավակնորդ և այն էլ Վաշինգտոնի կողմից հովանավորվող ու աջակցվող:

Հարկ է նշել նաև, որ առնուորա-տնտեսական փոխհարաբերությունները Թուրքիայի, Վրաստանի ու Ադրբեջանի միջև

շոշափելի նվաճումներ ու լուրջ արդյունքներ այդ շրջանում չգրանցեցին, թերևս այդ նրերի «քաշային» կատեգորիաները չէին համապատասխանում: Շահում էր և շարունակում է հիմնականում շահել միայն Թուրքիան, քանզի այն նրկուսը հանդես են գալիս ընդամենը որպես իրացման շուկաներ:

Վերջապես անցել է համարյա 10 տարի և միայն էներգակիրների /նավթի ու գազի/ նրթուղիներից, որոնք նախագծվեցին ու պարտադրվեցին համաշխարհային նավթային հսկաների և դրանց հովանավոր հայտնի պետությունների կողմից, ուրիշ ոչ մի էական, ընդ որում զուտ նրերի միջև նախաձեռնություն առաջ չի քաշվել, բացի ռազմական համագործակցությունից, որը թերևս դարձավ վերջին շրջանի գերակայող նպատակը: Ուստի ստեղծված այս «աղեղը» իր արդյունքում՝ 21-րդ դարասկզբին ընդունեց մեկ ուղղվածություն, այն է ռազմա-ստրատեգիական հեռանկարային փոխօգնություն տարածաշրջանում՝ սեփական անվտանգության ապահովման ակնկալիքով:

Եթե ամերիկացիներն այսօր փորձում են ցույց տալ, որ անուշադիր են այս նշյակի ռազմական ու ռազմատեխնիկական բնագավառի ակտիվ փոխներթափանցումներին, ապա Բաքու-Վրաստան-Ջեյհան նավթատարի, կամ ինչպես ընդունված է ասել «ներկաթե խողովակաշարի» իրականացման գործում պաշտոնական «կնքահոր» դեր են կատարում: Դեռևս 2002 թ. սեպտեմբերին Բաքվի Սենգեչալ տերմինալում նավթատարի բացման հանդիսավոր արարողությանը ԱՄՆ էներգետիկայի քարտուղար Մայնսնը Աթրահամը ընթերցեց նախագահ Բուշի ողջույնի խոսքը, որտեղ ասվում էր. «Մենք միշտ եղել ենք տարածաշրջանային բոլոր պետությունների դաշնակիցը և այդպիսին կմնանք», իսկ վերջում խորը գոհունակությամբ շնչոտվում էր նրկու ամերիկյան նավթային այն ընկերությունների անունները, որոնք իրենց փայաբաժիններով մասնակցում են ծրագրին: Նախագահներ Ալիևը, Շևարդնաձեն և Ահմեդ Սեզերը լուռ նրախաղհաղությամբ ընդունեցին թիւ 1 գերտերության առաջնորդի ջերմ ուղերձը, որտեղ զգացվում էր Բուշ կրտսերին բնորոշ քաղաքական հայտարարությունների համարձակ ու անկաշկանդ ոգին: Ինչևի՛, Միացյալ Նահանգների տարածաշրջանային մեկ այլ դաշնակցի Հայաստանի իսպառ բացակայության փաստը այդ խոշորածավալ ու բազ-

մամիլիարդ նախագծում /և ոչ միայն այդտեղ, նաև Բաքու-Էրզրում գազամուղին, Ինոգենյո և այլն/, բնավ որևէ դրական լիցք ու նրանգ չէր հաղորդում տարածաշրջանային ինթենզիտետ գործընթացին ու փխրուն կայունությանը:

Իհարկե ժամանակին խոսվեց ու քննարկվեց նավթամուղի հատվածներից մեկի Հայաստանով անցկացնելու վարկածը, /հիմնականում ամերիկյան կոնգրեսմեններ Քրոուլին, Փալոնը, Շիֆը և այլն/ սակայն ապարդյուն, դիմադրությունը չափազանց ուժեղ էր: Անգամ պարզ հաշվարկը, որը ցույց տվեց ավելի քան 500 միլիոն դոլարի խնայողություն ծրագրի սկզբնական 2.9 միլիարդ նախատեսված ընդհանուր հաշվարկից, բոլորովին չգրավեց աշխարհի ուժեղների ուշադրությունը: Անհավանական է, սակայն փաստ, որ հենց այս նախագծի և տարածաշրջանում նրա իրականացման բանակցային և փուլային պլանավորման գործընթացում, որն ի դեպ տևեց բավական երկար, բացեիքաց անտեսվեց բիզնես գործարքների ամենատարրական ու հայտնի օրենքը՝ «առավել շահույթ գործարքից»: Լռում են նույնիսկ այնպիսի կարևոր հանգամանքի մասին, ինչպիսին է կասպիան նավթահումքի մեկ տոննայի շահագործման ու արտահանման դիմաց պահանջվող 6-ից 7 անգամ ավել գումարը: Ուստի, եթե մաքուր շահույթ չէր այս բազմամիլիարդ գործարքի գերխնդիրը, ապա ի՞նչն էր:

Հար և նման տնտեսական գործընթացները վերջին տարիներին մեծապես խորացրին մեր ինչպես տնտեսական, այնպես էլ քաղաքական մեկուսացման վտանգավոր նրնույթը այս տարածաշրջանում, որն անդառնալի հետևանքներ կարող է ունենալ տնտեսնի ապագայում:

«Երկաթն» հաշվարկ

Այսպես, գաղտնիք չէ, որ 2001-ի սեպտեմբերյան ահաբեկչական դեպքերից հետո ամերիկյան դիքորոշումներն ու առավելապես ռեզիտնալ մոտեցումները ավելի հստակեցվեցին: Հայաստանում դա անմիջապես արձագանքվեց, երբ հայտնի դարձավ, որ Ազատության Աջակցության ակտի /FSA/ շրջանակներում 1992-ին ընդունված թիւ 907 սնկցիան, որն արգելում էր ամերիկյան կառավարության ֆինանսական օգնությունը Ադրբեյջանին ՀՀ ու ԼՂ շրջափակման համար, Սպիտակ

տան պահանջով, Սենատի կողմից վերանայվեց ու չնդալ հայտարարվեց: Հայաստանը իհարկե դեռևս շրջափակման մեջ է և ոչ միայն Ադրբեջանի, այլ նաև Թուրքիայի կողմից, թե՛ դա ինչ գարհուրելի վնասներ է հասցնում տնտեսությանն ու զարգացման մեր գործընթացներին քննարկման այլ թեմա է: Ամերիկյան ստրատեգները գտնում էին, որ Ապշերոնյան թերակղզին հարմար պլացդարմ է Աֆղանստանին հարվածներ հասցնելու, սակայն իրականում այդպես չեղավ: Ապշերոնն ու Բաքուն ընդհանրապես անտեսվեցին այդ պատերազմում, չնայած պաշտոնական Բաքուն սեփական հողի վրա ամերիկյան ռաբակոծիչներ տնսնելու աննկարագրելի ձգտում էր ցուցաբերում: Այնուամենայնիվ այդ բացը լրացնելու առիթ առաջացավ ևս ադրբեջանական զինծառայողների մի խումբ նախ մեկնեց Աֆղանստան պատերազմելու Թալիբների մնացորդների և Ալ-կաիդայի ահաբեկիչների դեմ, իսկ հետագայում նաև Իրաք:

Ինչևի՛, դառնա՛նք Բաքու-Ջեյհան նավթամուղին, նրա հանդիսավոր բացմանը՝ նրեք նախագահների մասնակցությամբ և աշխարհի այլ լիդերների ողջույնի ուղերձներով: Թվում էր, թե՛ այդպես էլ պետք է լինեք նրկար մտածելուց ու մանրամասն քննարկելուց հետո որոշեցին ու հանգեցին վերջնական նգրակացության՝ սկսել նավթամուղի շինարարությունը: Սակայն ողջ այդ գործընթացի ժամկետները, որոնք մեր կարծիքով այնքան էլ պատահական չեն, մտածելու առիթ են տալիս: Նախ նավթամուղի իրականացման մասին /որն ի դեպ տարեկան պետք է տնդափոխի ավելի քան 400 միլիոն բարել՝ նավթահումք/ սկսեցին խոսել համարյա անմիջապես Մոցի պատերազմից հետո, իսկ արդեն ընալ շինարարության հիմնարկերի մասին հայտարարեցին Իրաքի դեմ հնարավոր մեկ այլ պատերազմի շեմին: Տպավորությունը այնպիսին էր, ասես այդ ծրագրից համաշխարհային նավթային հսկաները գերշահույթներ այնքան էլ չեն ակնկալում, քանզի հենց սկզբից բացառատորեն նրեաց դրա չափազանց քաղաքականացված նրանզն ու նպատակայնությունը:

Այսպես, նախագծի իրականացման ընթացքի նրկարատեղիսարկումները մեզ թույլ են տալիս կարծելու արդեն, որ դա մի հիանալի գնոստրատեգիական հաշվարկ է, որն աշխատե-

յու է Մերձավոր Արեւելքում հնարավոր պատերազմների եւ - հաղթանակների, եւ անգամ պարտության դեպքում, ինչու չէ նաեւ քաղաքական կտրուկ շրջադարձերի ու հեղափոխությունների ուղղորդման անփոխարինելի լծակ: Այսինքն գոյություն ունեն ավելի խոշոր ու թերեւս ավելի ջնալ ակնկալիքներ տարածաշրջանից քան Բաքու-Ջեյհանն է, որը կատարում է ընդամենը պահեստային տարբերակի, կամ այլընտրանքի դեր: Եթե կա լուրջ վարկած, որ կասպիան շելֆի ածխաջրածնային պաշարները պարզապես պատրանք են, ապա ինչու չի կարող պատրանքի տեղափոխման նախագիծը նույնպես պատրանք լինի: Չնայած այսօր այն կառուցման իր ակտիվ ընթացքի մեջ է եւ շահագրգիռ կողմերը հայտարարել են, թե գործարկվելու է 2005 թականին, այնուհանդերձ Բաքու-Ջեյհանը սովորական “H3” է՝ անձեռնմխելի պահեստային մի տարբերակ եւ անակրկալ իրավիճակների գործնական խաղաքարտ, որը կփորձեն իրականացնել ծայրահեղ պայմանների դեպքում: Չնմ կարծում, որ ողջույնի ուղերձներ հղած նւթպական լիդերները չէին գիտակցում, որ նավթամուղը նրբոր շահագործման չի հաճնվի 2005-ին եւ նրա 1750 կմ ճանապարհի մոտ երկու երրորդը անցնում է Վրաստանի ու Թուրքիայի համարյա անհսկելի տարածքներով:

Բնականաբար այս ֆոնի վրա կանխավ հրատապ է դառնում խիստ կարևոր մի խնդիր, որը կապված է նավթամուղի անվտանգության հետ, այսինքն շահագործման ընթացքում նրա պաշտպանության հետ: Մինչ վերջերս այդ հարցը ընդհանրապես խուսափում էր մեկնաբանել Դելիթ Վուդվարդը, որը համարվում է «Բրիթիշ Պետրոլիում»-ի կողմից նախագծի իրականացման պատասխանատուն Ադրբեյջանում: Նրան կարելի է հասկանալ, Վուդվարդը ընդամենը խոշոր նավթային ընկերության ներկայացուցիչ է, սակայն հարցը փորձում էին շրջանցել նաեւ ԱՄՆ ու Մեծ Բրիտանիայի քաղաքական շատ գործիչներ ու ղեկավարներ: Երբեմն դրա մասին խոսում էին ամերիկյան որոշ կոնգրեսմեններ ու հազվագյուտ զինվորականներ: Առավել քան հասկանալի է, որ նավթամուղի ողջ նրկայնքով նրա անվտանգության ապահովման խնդիրը ստանձնելու է Միացյալ Նահանգները, օգտագործելով միգուցն ՆԱՏՕ դաշնային համագործակցության ողջ սպեկտրը: Այ-

սինքն նաև այն հեռանկարային ծրագրերը, որոնք վերաբերում են դաշինքի ոչ անդամ պետություններին: Դա լիովին համապատասխանում է ԵՄ Վրաստանի, ԵՄ Ադրբեյջանի ստրատեգիական պլաններին, որտեղ հիմնալի գիտակցում են, որ «երկաթե խողովակաշարի» շինարարության հետ իրականություն է դառնում նաև նրանց ամենաբաղձալի նրազանքը: Վերջապես անհնար դարձավ այլևս լռելը և այդ առումով միանշանակ հայտարարությամբ հանդես եկավ Եւրոպայում ԱՄՆ գորախմբի գլխավոր հրամանատարի տեղակալ գննորար Չարլզ Ուալդը, որը «American Defense News» հանդեսին տված իր հարցազրույցին նշեց, թե կառուցվող նավթամուղի ողջ երկայնքի անվտանգության ապահովման խնդիրը մեծապես համապատասխանում է ԱՄՆ շահերին տարածաշրջանում և դա կիրականացվի ՆԱՏՕ-ի առաքնությամբ:

Ուստի ինչ վերաբերում է ՆԱՏՕ-ի ներթափանցմանը Հարավային Կովկաս, ապա այն տակավին սկսել է փուլ առ փուլ իրականացվել: Վերջին տարիների Վրաստանի ու Ադրբեյջանի քաղաքական ղեկավարության, ի դեմս հայր Ալիևի ու Շևարդնաձեի անգիջում մրցակցությանը սիրաշահելու ՆԱՏՕ-ի ղեկավարությանը ու մասնավորապես ամերիկյան պրեզիդենտներին՝ հառնգելու նրանց ամենակարճ ու անհավանական ժամկետներին անդամակցելու այդ դաշինքին, զավեշտալիորեն հիշեցնում էր նրանց նույն մրցակցությունը սովետական ռեժիմի օրոք Լեոնիդ Բրեժնևի շողոքորթելու մեջ: Շատերն են հիշում, որ լեզենդ էր դարձել այն երևույթը, թե նրանցից ով ավելի հաճախ կնշի գլխավոր քարտուղարի անունը իրենց ելույթներում ու կուսակցական համագումարներում: ՆԱՏՕ-ին անդամակցելու իրենց բուռն ցանկությունների մասին տեղին ու անտեղին հայտարարություններով, այսօր էլ այդ երկրների ղեկավարները բավականին անգուսպ են: Ի դեպ այդ անգիջում մրցակցությունը դուր էր գալիս սովետական լիդերին և սա էլ առատաձեռնորեն շքանշաններ, պաշտոններ ու ֆոնդեր էր նվիրաբերում, առավելությունը տալով մեկ Շևարդնաձեին, մեկ Ալիևին: Եւ տալավորությունն այնպիսին է ասես վերջին տասնամյակների պատմությունը կրկնվում է, սակայն չնչին փոփոխություններով ու թերևս արդի մրցապայքարում Վրաստանը որոշակի առավելություններ է արձանագրում:

Վաշինգտոնը հիանալի օգտագործեց Պանկիսի կիրճում վրացական բանակի «անհաջող» ու նրկարատնւ փորձերը պայքարելու չեչնն ահաբեկիչների ու գրոհայինների դնմ, ուրոնք սպառնում էին Ռուսաստանի անվտանգությանը եւ աւրագ ձեռնամուխ եղավ ապահովելու այդ «անվտանգությունը» սնփական միջոցներով՝ Վրաստան մտցնելով բավականին սահմանափակ գորախումբ: Վրաստանում մեծ խանդավառությամբ ընդունցին այդ լուրը, թն այսուհետ հակաահաբեկչական գործողություններ իրականացնելու նպատակով, նրանց ռազմութին մարզելու եւն ամերիկացի փորձված հրահանգիչները: Ձորախումբը իսկապես մեծ չէ քանակով, սակայն հեռանկարային իր նշանակությամբ չափազանց կարնւոր ու խոշոր:

Այլ է Ադրբեջանին հատկացված դերը: Այստեղ մի քիչ անգգույշ վարվցին, կապված վերջին տարիներին Բաքվից հնչող ռազմատննչ հայտարարությունների հետ, ընդ որում ե՛ւ ընդդիմադիր, ե՛ւ իշխանական մակարդակներից: Վերջինս բավականին լրջորեն անհանգստացրեց ՆԱՏՕ-ի ստրատեգներին եւ ամերիկյան բարձրաստիճան զինվորականներին, ուրոնք անթաքույց չեն ցանկանում մասնակցություն ցուցաբերել ազերա-դարաբայան հակամարտության որեւէ զինված բախման, առավել եւս պատերազմի վերսկսման քարոզարշավին: Ուստի Ադրբեջանին թույլ տրվեց ՆԱՏՕ-ի հետ շփվելու իր ցանկությունները մասնակիորեն «բավարարել» Թուրքիայի ակտիվ միջնորդությամբ, սակայն որոշ սահմանափակումներով՝ թելադրված ՆԱՏՕ-ին Թուրքիայի անդամությամբ:

Այնուհանդերձ ՆԱՏՕ-ին համառորեն անդամակցել ձգտող նրկրներին պարբերաբար ցույց են տալիս իրենց հատկացված տեղն ու դերը: Դաշինքի նախկին գլխավոր քարտուղար Լորդ Ռոբերտսոնը առիթը բաց չէր թողնում կրկնելու, որ դեռ մտադիր չեն իրենց շարքերն ընդունելու Հարավային Կովկասի պետություններից ոչ մեկին, հասկացնել տալով, որ որոշումներն ընդունվում են ոչ թն ըստ «ներկայացվող հայտերի», այլ բոլորովին ուրիշ մոտեցումների, ժամկետների ու ստրատեգիական պլանների հիման վրա:

Ռեալիզմի մեկուսացման փտանգ

Ինչևէ, այլևս անփիճելի է, որ եւ Վրաստանի, եւ Ադրբեյջանի արդի քաղաքական ղեկավարության գերխնդիրն է՝ *ռեալիզմը* տարածաշրջանում: Վտանգավոր այս նրբույթը, որը եւ՛ տարածաշրջանում, եւ՛ միջազգային ասպարեզում առաջին հերթին ամենաանպատիվ հետմանքններով է անդրադառնում նախ Հայաստանի վրա եւ պարբերաբար էլ բորբոքվում է Թուրքիայի կողմից, օրեցօր ահագնացող սպառնալիք է ողջ տարածաշրջանում՝ Դամոկլյան սրի պէս ճոճվող: Ոչ Վրաստանում, եւ ոչ էլ Ադրբեյջանում քաղաքական ուժերը չեն կարողանում իրար ներքի համապատասխանաբար Աբխազիայի ու Լեռնային Ղարաբաղի կորուստների համար: Իշխանության եւ քաղաքական բոլոր տեսակի ուժերի փոխադարձ մեղադրանքների հիմնական դրդապատճառը պատերազմը տանուլ տալն է: Ադրբեյջանում մինչ այսօր խիստ ռմբակալ բանտերում «պատերազմի մեղքերի համար» իրենց պատիժներն են կրում նախկին նախարարներ, զինվորականներ, դավաճան համարվող թալիշների լիդերը եւ էլի շատ ուրիշներ: Հասարակության մեջ կան շերտեր, որոնք Ղարաբաղի հիմնախնդրի լուծումը տեսնում են միմիայն պատերազմի վերսկսման գաղափարի մեջ: Իրավիճակն ավելի են գրգռում պետության ղեկավարները, մասնավորապես զինվորական վերնախավը: Վերջապէս դա անխափան գործող մի արգումենտ ու պատրվակ է, որը հետորեն շնորհում է հասարակության հիմնական ուշադրությունը Բաքվի արդի իշխանությունների աննախադեպ կոռումպացվածությունից:

Ընտրությունների «անցկացման» մեթոդներն ու քաղաքական հնարքներն այդ հարնուան նրկրում /եւ ոչ միայն այնտեղ/ ոչ մի լավ բան չեն խոստանում: Ադրբեյջանում բոլոր քաղաքական ուժերը տնեդագին սպատում էին 2003-ի աշնան նախագահական ընտրություններին: Այնտեղ իշխանության համար պայքարն իրոք ավելի անողոր ու անգիջում է նղել եւ դեռ իր շարունակությունն է ունենալու: Զե՞ որ Բաքվի «կերամանը» իր ծավալներով անհամեմատ ավելի խոշոր է քան Հայաստանում ու Վրաստանում միասին վերցրած ու նախ եւ առաջ միլիարդավոր դոլարների ներդրումներով: Միայն վերջին տարիներին կազմավորված 20-ից ավելի նավթագազային կոնսոր-

ցիումների մաքուր բռնության մասը /խրախուսական և նախապանասային գնումարները պնտական ևկամտին/ կազմել են մոտ մեկ ու կես միլիարդից ավելի, որոնք համարյա առանց արգելքների հոսել են Ալիևի կլանի անդամների գրպանները: Բացի դրանից, գաղտնիք չէ, որ առաջիկա տասնամյակներին այդ ծրագրերից ավելավում են հարյուր-միլիոնավոր դոլարների նոր գնրշահույթներ: Հիրավի պարզ ու հասկանալի է դառնում, թե որքան մեծ է քաղաքական այլ հարթակներին կանգնած մյուս «գիշատիչների»՝ ազերական անհաշտ ընդդիմության ծարավը, որոնք այսօր մեկուսացված են այդ «կնքամանից»: Դրան ավելացրած ռեանշի հասնելու ձգտումների պրոպագանդան համարյա պնտական մակարդակի հասցված, որը կարող է պայքարի և իշխանություն գավթելու կարգախոս դառնա:

Ուստի, որքան մեծ է սակը /stake/, այնքան համառ է պայքարը և նույնքան էլ առատ արյունահեղությունը: Իրոք պատկերն առավել անմխիթար է դառնում, երբ տարածաշրջանում սկիզբ առած հեղափոխությունների շղթայական արձագանքը սկսի գործել: Այս ֆոնի վրա, Բաքվում, /ինչպես նաև Երևանում/ ներքաղաքական իրավիճակի կտրուկ խախտումների, կամ լարվածության աստիճանի ավելացման հետ մեծանում է առաջին հերթին Լեռնային Ղարաբաղին և հետո Հայաստանին սպառնացող անվիջական վտանգները: Իսկ ազերական նրկպառակությունները և ներքաղաքական անակնկալ-ները, այդ թուում և Ալիևյան կլանի անսպասելի հեռացումը կամ նույնիսկ բնական վախճանը, կարող են շնշտակի փոխել տարածաշրջանային գնրաղաքական փխրուն հավասարակշռությունը:

Խուսափելու համար դնպքերի գարգացման այստնակ սցենարից մեզ թուում է, որ անհետաձգելի միջոցառումներ պնտք է ձեռնարկվեն խռռր տներությունների, նրոպական կառույցների և որքան գարմանալի է հենց տրանսազգային, նախ-թային հսկաների դնկավարությունների կողմից, որոնք ակտիվորն գործում են տարածաշրջանում:

Նման հնարավոր գնրգացումների ժամանակ չափազանց կարնոր է մեծ տներությունների այսպես կռչված «հատուկ ուշադրությունը», անգամ ձեռնարկվող հրատապ միջոցառում-

ները, որոնք ամենայն հավանականությամբ կորակվեն որպես կռապիտ միջամտություն, սակայն դրանով կանխվում են հետագայի շատ ավելի վտանգավոր ու անլուծելի «գլխացավեր»։ Իսկ որպես կանոն նման երևույթները այլևս չեն ենթարկվում հիմնավոր կարգավորման և հետմանքներն էլ անդառնալի են։ Ինչպես հայտնի է, նման օրինակները աշխարհում բավականին շատ են։

Հարավային Կովկասի տարածաշրջանային անվտանգության և կայունության հարցում հենց հիմա, որքան էլ տարօրինակ թվա, իրենց աննախադեպ դերն ունեն տրանսադաշին կորպորացիաները, մասնավորապես էներգետիկ հսկաները։ Աշխարհի խոշորագույն այս ընկերությունների մեծ մասը իրենց պետական ու ազդեցիկ հովանավոր-ներով արդեն շուրջ տաս տարի է ընդգրկված են և ուղղորդում են տարածաշրջանի նավթա-գազային բազմամիլիարդ նախագծերը, որոնց իրականացման, կամ հումքի տեղափոխման համար խնամքով որոնվում են նոր ուղիներ։ Ինչպես վերը նշեցինք, թվում է թե, այդ ոլորտում հիմնական նավթատար ու գազատար նրջոտղիներն արդեն նախանշված են, սակայն չեն բացառվում նաև այլընտրանքայինները, ինչպես պնդում էր ամերիկյան նախկին ադմինիստրացիան։ Սակայն արդյունքում, հետմտողական քաղաքականության «շնորհիվ», մեկուսացվել է բնական ռեսուրսներից գուրկ և արևելք - արևմուտքից խորը շրջափակման մեջ գտնվող Հայաստանը, որը վերջին տարիներին միջազգային հանրությանը համառորեն փորձում է ներքաղաքական իրավիճակի կայունացման որոշ նշաններ ցուցադրել։ Դուրս թողնելով անգամ, ինչպես նշվեց, պահեստային և այլընտրանքային ծրագրերից, մեկուսացվում է փաստորեն տարածաշրջանային ներք «խաղացողներից» մեկը և զրկվում է ընդհանրապես տարածաշրջանում հետագա որևէ հնարավոր «դերակատարումից»։ Այսինքն բացահայտորեն ստեղծվում է որոշակի մի վակուումային «որմնախորշ», որն ինչպես հայտնի է ներթափա է հետագա անկանխատեսելի վարքի։

Այսպիսով, տերիտորիայով համեմատաբար փոքր, սակայն բավականին խոցելի մեր տարածաշրջանում էներգետիկների տեղափոխման հաստատված այս ուղիներն իրենց ողջ պարագծով կարող են կատարել նրկակի դեր՝ կայունաց-

ման գործոնի և ընդհակառակը: Օրինակ վրաց-ազերական փոխհարաբերություններում վերջին տարիներին ամեն ինչ չէ, որ հարթ է մանավանդ կրկնվող ու բնորոշ էթնիկ կոնֆլիկտների հարցում: Այս նրկու հարմանների միջև սահմանային գոտիներում, կամ համատեղ բնակության շրջաններում պարբերաբար առաջանում են լուրջ խնդիրներ և ներկայացվում են փոխադարձ սուր մեղադրանքներ: Երկու նրկրների քաղաքական ղեկավարությունները քաջ գիտակցում են, որ միմյանց հետ կապված են խոշոր շահույթներ ակնկալող «ներկաթն խողովակներով», որոնք ստիպել են նրանց ստրատեգիական գործընկերներ կոչվել և որն իր հերթին տանում է դեպի ռազմական սերտ համագործակցության «աղեղի» նրորոր գործընկերոջ Թուրքիայի հետ: Իսկ սա էլ վերջ ի վերջո նրանց առաջնորդում է անմիջապես ԱՄՆ ու ՆԱՏՕ-ի հետ բաղձալի համագործակցության: Ջապվածության այս գործոնների շղթայից Հայաստանը հետևողականորեն դուրս է թողնված:

Ղարաբաղյան զինադարից /մայիս 1994 թ./ հետո, նրբարդեն հանդարտված էին վրաց-աթխազական ու վրաց-օսական հակամարտությունները և հաստատված էր փխրուն կայունություն, տրանսազգային ընկերությունների և նրանց սնուցող ֆինանսական խոշոր շրջանակների կողմից տարածաշրջանային նշանակության ծրագրային նախաձեռնումներից Հայաստանի հետևողական մեկուսացումը դիտվում է որպես հավասարակշռության խախտման վտանգավոր գործընթաց: Եւ Հայաստանի քաղաքական էլիտայի ու բարձր զինվորականության շրջանակների կողմից ողջ այս համակարգը պետք է գնահատվի որպես անվտանգության ապագա լուրջ սպառնալիք:

Այս խնդրում Բաքվի քաղաքական ղեկավարության, մանավանդ հայր և որդի Ալիևների աննկուն համառությունը և հորդորելու ունակություններն իրենց «պտտղները» տվեցին: Ուստի առաքել քան զարմանալի է, որ մեկը մյուսի ետևից վաշինգտոնից զիջումներ ու արտոնություններ ստանալով, այսօր էլ պաշտոնական Բաքուն, իշխող կլանի գլխավորությամբ, հանդգնում է ամեն գնով համոզելու երրապական կառույցներին և վաշինգտոնին Հայաստանին ագրեսոր պիտակելու:

Նաղաղ դիմակայում

Անրը նշված գործոններից յուրաքանչյուրն այսօր արդեն յուրովի է ներգործում ու արձագանքվում Հայաստանում և իրենց զարգացման անբարենպաստ ծնունդով անմիջապես պարտադրում է Հայաստանի քաղաքական ղեկավարությանը անդրադառնալու սնփական անվտանգության հետագա ամրապնդման խնդիրներին:

Նորհրդային ռեժիմի օրոք թուրքական և ազերական գործոնն ու իրական վտանգները /մինչև ի հարկե 1988 թ./ Սովետական Հայաստանի բնակչության համար դարձել էին ընդամենը հիշողություն, որին մերթ ընդ մերթ անդրադառնում էին միայն համարձակ հասարակական գործիչները, կամ էլ պատմաբանները: Պետության և ազգային անվտանգության, բանակի ու ռազմավարության, սահմանների պահպանության և նման այլ խնդիրներ Նորհրդային Հայաստանի ղեկավարության իրավասության շրջանակներից, ինչպես հայտնի է, շատ հեռու էին: Պատկերն 90-ականներին լիովին փոխվեց, երբ անկախությունն ու պատերազմը միաժամանակ մուտք գործեցին մեր գիտակցության մեջ: Հրամայականները լիովին այլ կարգի ու ծավալի խնդիրներ առաջ քաշեցին Հայաստանի նոր ղեկավարության առջև, որոնց ճիշտ ու հեռանկարային լուծումներից մեծապես կախված էր հաջորդ սերունդների անվտանգ գոյությունը: Ուստի, այս բարդության մեջ առավելապես գերակայում են ռազմական ուժերի դերն ու նշանակությունը, նրանց զարգացման ապագա կողմնորոշումները:

Իսկ 90-ականների կեսերը նշանավորվեցին որպես այսպես կոչված «սթափվելու» շրջան, որի ընթացքում փորձ արվեց ռեալ գնահատականներ տալու սնփական հնարավորություններին և պոտենցիալ հեռանկարներին: Գոյություն ունեցող ԱՊ Համագործակցության շարքերը զգալի նվազեցին, սակայն նույն շրջանակներում որդեգրվեցին իրատեսական քաղաքականության հիմնադրույթներ և ինթենզացիոն գործընթացների ձգտումներ: Միաժամանակ իրատեսական մոտեցումները բացահայտեցին, որ այդ շրջանակում համագործակցության ամենահեռանկարային ըզրերը դա ռազմական և ռազմարդյունաբերական ոլորտներն են: Եւ դա էլ պատահական չէր՝ ԽՍՀՄ-ից ժառանգություն մնացած միակ քիչ թե՛ շատ կանո-

նակարգված ու ավանդական գործող համակարգը դա ռազմական էր: Այն չէր պահանջում խոշոր ծախսեր, պահեստամասեր, նոր հմտություններ, կամ նոր կադրերի պատրաստում: Եւ ժամանակն էլ չէր սպասում, այն պարտադրում էր իր հրամայականները: Ուստի այլընտրանք չկար: Կար ընդամենը հրադադար եւ դրա հետ միասին պատերազմի վերսկսման սպառնալիք, որն էլ պահանջում էր պարզ պրագմատիկ հաշվարկ: Ամրապնդել կոլեկտիվ անվտանգության /1992 թ./ արդեն գոյություն ունեցող պայմանագիրը եւ փորձել լիդերի /ՌԴ-ի/ ու անդամ պետությունների հետ ինթենզիվման նոր ուղիներ գտնել՝ ամրագրելով նրկկողմանի ու բազմակողմ համաձայնագրերով:

Այս դրույթը իր ռեալ կիրառությունը գտավ հարավկովկասյան տարածաշրջանում շնորհիվ ՀՀ ռազմական ուժերի, որոնք անմիջապես գրավեցին բալանսի այն նժարը, որն ապահովում է արդի կայունությունը որպես հավաստի նրաշխիք:

Հայաստանի անվտանգությանը սպառնող տարածաշրջանային հիմնական ուժերին դիմակայելու քաղաքական ու ռազմավարական ժամանակակից միջոցների կատարելագործումը մեր օրերի պարտադիր հրամայականն է: Այն խթանում է նաև տարածաշրջանում կայունության նրկարատնւ պահպանմանը եւ դա անհերքելի հանգամանք է, որի հետ արդեն հաշվի են նստում շատերը:

Հայաստանը իրավունք չունի տնդի տալու, նա «նահանջի» տնդ չունի:

Երևան, մարտ 2004 թ.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. 1 բարելը = 159 լիտր նավթահումքի

THE GENOCIDE ISSUE AS A FACTOR
OF ARMENIA'S FOREIGN POLICY

Among the issues on the Armenian foreign policy agenda, perhaps the problem of the recognition of the fact of the Genocide and its condemnation is in many respects the most significant one. It is the predominant item on the addenda of the bilateral relations between Armenia and Turkey. Genocide issue also has a serious domestic political and all-national meaning (in terms of functioning of the whole Diaspora-Homeland system), as well as an important foreign political resonance. Unfortunately, not everybody realizes in Armenia that, which merits an attempt to review how this issue is being projected on the foreign political priorities of Armenia.

*Armenian-Turkish Interstate Relations:
Theoretical Introduction*

In real life, the relations between Armenia and Turkey exist that is the two neighboring countries recognize each other's existence, from time to time official representatives of different levels have contacts, as well as negotiations are held. However, they have not been legally registered so far from the view point of the international law, so, no diplomatic relations have been established, that is strictly speaking, they are not likely to exist in the system of the modern international bilateral relations. One of the parties, Turkey, refuses from establishing diplomatic ties explaining it by several preliminary conditions. It one-sidedly locked mutual border, as well as has introduced a special visa regime toughening it time from time, allowing some indulgence depending on the results of discussion of the problem of the Armenian Genocide by the parliaments of the third countries.

Even through a short description of the state of the Armenian-Turkish interstate relations, their indisputable "value" as an object of a case study from the points of view different approaches of theory of international relations becomes obvious.

Thus, the Armenian-Turkish relations could serve as one of the main cases used for theoretical generalization when studying the ways and means of *nonconventional diplomacy* or, speaking specifically, as a research of bilateral relations between the states in case of absence of diplomatic relations. However, researchers ignore the experience of the Armenian-Turkish relation. For example, *Barridge*, which initiated the research in the sphere, did not mention the experience of the Armenian-Turkish relations¹. The whole concept and the structure of his book bases on a possibility that states can have no diplomatic relations as a result of not recognizing each other or breaking their diplomatic relations. Hereby, it puts the recognition of a new state and the establishment of diplomatic relations in a direct dependence on each other. As a result, he factually rules out such a case when establishment of diplomatic relations are rejected during official recognition of a new state i.e. the very *operational code*² elaborated by the Turkey in respect to Armenia yet in 1991 and preserved by it up to now. Hereby, the field of the author's analysis is reducing to consideration of only two cases: nonrecognition of a state and breach of diplomatic relations.

Meanwhile, the case of Armenian-Turkish interstate relations has some principal differences from those that proved to be in the focus of *Barridge's* attention. In particular, choosing such a policy, a state not only gets a considerable strategic advantage to *the new state* putting the establishment of diplomatic relations in dependence on the fulfillment of some preliminary conditions, but also, officially recognizes the existence of that new state, by this preserving for itself a possibility of establishing nonconventional contacts at different levels, including the highest one, and using them to exert pressure on the state. In case of nonrecognition of the new state, the channels of nonconventional contacts would be considerably blocked, which would decrease the possibility of a diplomatic maneuvering and, at least, of the pressure on it.

On the other hand, the officially recognized new state, which had no diplomatic relations, proves to be in more severe difficulties, than if the diplomatic ties were established unilaterally and only then were broken. Suffering rather a clear lack of

experienced diplomats, such a state also loses an opportunity of collecting information through ambassadors and consuls, as well as of their society through establishing contacts with representatives of different sections.

All this leads to the fact that in case of supporting nonconventional diplomatic relations, this state has to operate *blindly*, which even more weakens its positions in disputes with the opponent party, which is always presented as a stronger and full-fledged country.

We drew the above dotted paradigm of relations on the basis of generalization of the experience of the relations between Turkey and Armenia. It has no analogues in the modern practice of diplomatic relations. Turkey refused from establishing diplomatic relations with Armenia from the very beginning, explaining their establishment by a number of preliminary conditions referring other points of the agenda in the two countries' relations, wherein he failed to achieve Armenia's compromises satisfying its demands. Such an approach of the Turkish party was based on an assumption that Armenia is interested in the establishment of diplomatic relations more than Turkey, as it is a "new state" in conditions of an armed conflict with Azerbaijan, it has no outlet to the sea and suffers considerable economic difficulties. Thus, one can state that Turkey, factually, used its possible agreement to establish diplomatic ties with Armenia as a *means of influence*, in sense frequently used by Davis³.

However, about 15 years have passed, but no diplomatic relations have been established between Turkey and Armenia so far. It means that they still have considerable discrepancies, and Turkey did not manage to achieve any tangible concessions from Armenia i.e. the first one failed to spread its influence on the last one.

In the broad sense, Turkey-Armenia relations are of a definite interest from the point of view of further development of a theory of bilateral interstate relations, which based on *realistic* approach to the international relations. This viewpoint proved to be on the periphery of researchers' interest in conditions of the recent

strengthening of the influence of neo-liberal and mondial theories. Meanwhile, the analysis of the Armenian-Turkish relations in the context of such a fundamental concept of this theory as the *balance of power* could contribute to its further development.

Here is a specific example: during the last years a number of researchers have arrived to a conclusion that in our days *agenda* of both bilateral and multilateral international relations has become of a great importance in the diplomatic practice. Hence, they point out the necessity for its detailed consideration⁴.

However, specific methods of agenda's formation remain not enough researched. The experience of the Armenian-Turkish relations provides us with an interesting material for analysis this time as well. Thus, it turns out that even before the collapse of the USSR and the establishment of the independent Armenian state, the sides entered the struggle for formation of agenda of bilateral interstate relations, with the visit of Turkish Ambassador to Moscow *Volkan Vural* to Yerevan in the April of 1991 being an evidence of it. During his negotiations with the Armenia leadership became evident, that the sides had different approaches to the agenda's formation. If the Armenian party aspired for concentrating the agenda of bilateral relations on the economic issues, Vural was interested, first of all, in the issues of the Armenian Genocide and the Armenian-Turkish boundary, as well as the problem of the Karabakh conflict's settlement and only then in trade and economic issues.

During and after negotiations, Turkey managed to force its interpretation of the agenda. Later, when recognizing Armenia's independence at the end of 1991, Turkey refused from establishing diplomatic ties with it, a new point on establishment of diplomatic relations was added into the agenda.

In 1992-1993 in the hierarchy of the agenda's points, such changes were made, again under the pressure of Turkey, which moved the problem of the Karabakh conflict's settlement to the first place. The struggle for the agenda was completed in 1993 by the victory of Turkish side, when it finally closed its boundary with Armenia after Azerbaijan's losing Kelbajar. Hereby, Turkey made Armenia to agree with a replacement of the trade-and-

economic points of the agenda with an issue of opening the Turkish-Armenian boundary. During the following years up to now, the agenda of the Armenian-Turkish relations underwent no tangible changes, just the new leadership in Armenia, that came to power in 1998, focused on the problem of the Armenian Genocide's recognition, achieving changes in the hierarchy of the points in the agenda.

The above-described struggle for the agenda of the Armenian-Turkish relations casts no doubts on the fact that it is rather an interesting case from the viewpoint of more detailed examination of the problem of formation of the agenda of the bilateral interstate relations. In particular, Turkey's aspiration for controlling over formation of the agenda in the inter-state relations with Armenia testifies to its intention to expand its "power domain" by including in it the agenda as well. Such an interpretation of Turkey's policy bases on *Rothgeb's* determination of a state's power as an ability to control over others⁵.

At the same time, the changes in the hierarchy of the agenda's issues in 1998 caused by changes in Armenia's policy in the issues of recognition of the fact of the Armenian Genocide shows that a weaker country, in the given case it is Armenia, also has an opportunity not only to counteract a stronger country and ignore its demands, but also to achieve a definite advantage in the diplomatic counteraction, especially, when it refers the issues rooted in the historical memory. A group of American specialists studying prerequisites and conditions of succeeding through bellicose threats mainly has arrived to a similar conclusion⁶.

Consideration of the Armenian-Turkish relations seems to be more prospective from the point of view of an approach proposed by *Keohane* and *Nye* according to which the source of power and influence in the relations of states is in their tangible asymmetrical interdependence⁷. Operating with the concept of *vulnerability*, they show that it can be used to carry out a policy of pressure with the object of expanding the *sphere of influence*.

The aforementioned operational code of Turkey's policy towards Armenia is fully within the frames of this concept. The same authors point out that such a policy is connected with the

risk of provoking return measures, which in their opinion, are often of military nature⁸.

However, the experience of the Armenian-Turkish relations showed that the response can be different: a use of a definite political problem (in the given case it refers the genocide's recognition) by a weaker country (Armenia) as a counterbalance to the policy of using vulnerability carried out by an economically stronger country with a higher fighting capability (Turkey). Thus, it is evident that Armenia carries out a peculiar policy of balance of power.

For conclusion, here is a short interpretation of the Armenia-Turkish relations through using the above developments in the theory of international relations. They are characterized as "non-conventional", and determination of the agenda of interstate relations is for great importance for them. The "operational code" elaborated by the diplomacy of Turkey towards Armenia, which is characterized by the use of several non-traditional methods of coercion, was crucial for formation of such a paradigm of relations.

On the other hand, Armenia does not yield to the pressure and ignores Turkey's demands.

Thus, on the whole, Turkey's position can be interpreted with the use of conceptual system of "offensive realism", Armenia's one with the use of "defensive realism"⁹.

According to an approximate assessment of *Holsti*, over 90% of interstate relations base on the policy of a *simple persuasion* and not *coercion*¹⁰. Thus, the Armenian-Turkish inter-state relations of the last ten years refer to the type of relations, which makes up less than 10% of the modern international traffic. It is for this reason that their experience and further generalization can contribute to determination of several concepts and notions applied by representatives of the realistic school of international relations today.

*The Genocide Factor as an Item on
the Agenda of Armenian Foreign Policy*

The Genocide affirmation issue is the only vector of

Armenia's foreign policy, which reaches far beyond the regional context and enters modern global politics. The fact that in the past several decades this issue has been widely debated in political and public circles of many countries, including world powers, as well as sudden interest towards that issue by the European Union, go to show our point.

In the past decade, global political processes have been aiming noticeably at strengthening their moral component, as manifested by the growing attention to issues, falling under the category of protection of human rights. In this context, Armenia's policy of promoting the universal recognition of the Genocide and its condemnation as a crime of sweeping and massive violation of the fundamental right to live of the whole nation, takes the central stage of significance.

Another distinctive feature of the Genocide affirmation is that the intensity level of its foreign political manifestation can basically be only set by Armenia's authorities. Here again a fact confirming our idiom is quite evident: perhaps the only adjustment the new Armenian leadership made to the foreign policy agenda upon coming to power in 1998 was the official acknowledgment of the Genocide factor as a priority issue.

This is where the principle difference between the Genocide issue and the resolution of the Karabakh conflict being discussed within the OSCE Minsk Group where initiative belongs to Co-Chairs, becomes most evident. At the same time, the Karabakh problem is viewed in the context of regional realities by both the parties concerned and the observers alike. Recently, another attribute setting these two issues apart has emerged. On the Karabakh issue, Armenia has more often than not found herself rebutting various accusations by the Azerbaijani side, while on the Genocide recognition front Armenia has adopted a pro-active policy and has put forward claims on her own.

An important characteristic of the recognition issue as a foreign policy factor is the striking contradiction between its core content and its perception by some of our neighbors, chiefly Turkey and Azerbaijan. In effect, this issue is one of the foreign policy problems that are charged with a high degree of moral

humanity. Armenia, as a state established by the nation victimized by genocide right after its unacknowledged and unpunished occurrence, now includes on its foreign policy agenda the question this gravest crime under the international law be affirmed and condemned by the genocide perpetrator's successor-state, as well as and by the international community.

The above-mentioned states, and primarily of course, Turkey, however, are trying, firstly, to downgrade the problem to a level of bilateral relations, and secondly, to falsify the very essence of that policy by portraying it as conspiracy built on hatred, confrontation, even hostility. At the same time, Turkey has actively been taking steps, increasingly reminiscent of a full-scale diplomatic offensive, aimed at inflicting her point of view on the international community.

The above-mentioned features of the Genocide factor point to the uniqueness of its nature, thus justifying the vitality of its multilevel study.

The Genocide Factor in Foreign Policy of Armenia: a Diachronistic Analysis

After passing through several stages, the issue of recognition and condemnation of the Genocide, as a key all-Armenian issue, initially concerning mainly the Diaspora and subsequently being embraced (of course, within the limits set by the authorities) by Soviet Armenia as well; and a public and political discourse of the past four decades, has been crystallized into a factor of the foreign policy of the Republic of Armenia. Let us discuss them all in brief.

In the period, immediately preceding the declaration of independence, two approaches were outlined. The Armenian National Movement (ANM), that headed the national democratic liberation movement in Armenia, had in their platform the point calling for struggle for the recognition and condemnation of the Genocide. However, at the same time, it made an attempt at revising postulates traditional of Armenian public and political school of thought, by introducing the idea of the genocide issue not standing in the way of normalizing the Armenian-Turkish

relations. The majority of the remaining political forces centered around Armenian Revolutionary Federation Party (the Dashnaktsutyun) advocated the "traditional" approach, which hinged the establishment of normal relations with Turkey upon her affirmation of the Genocide. Both camps considered that issue in the context of the bilateral Armenian-Turkish relations.

After coming to power in 1990, the ANM had to compromise and agreed to incorporate that issue into the Declaration of Independence (1990), thus booking a spot for it on the Armenian foreign policy agenda. Afterwards, however, the Party tried to ignore the issue by giving it a status secondary to the issue of normalizing relations with Turkey. This policy was then voiced through the concept of Armenia's readiness to establish normal relations with Turkey without any preconditions.

In its turn Turkey, which recognized the Republic of Armenia's independence as early as December 1991, had refused to establish diplomatic relations with her until a number of preconditions has been met. In so doing, in its attitude towards the young state Turkey has chosen a rare *operational code* for modern international relations, where severance of existing diplomatic relations or refusal to recognize a newly-established state are more common practices for similar situations. The choice of that operational code can be attributed to Turkey's desire to achieve a strategic upper hand in her relations with Armenia, compelling the latter, which had aspired to normalize her relations with the neighbor, to accept *nonconventional* relations with Turkey.

The lack of a diplomatic representation and the resulting narrowing of reliable channels of information on the political life of the Turkish state had further weakened the positions of young Armenian diplomacy.

In general, Turkey's policy towards Armenia from the very beginning can be described as a policy of *coercion*. That policy is being articulated with particular clarity in Turkey's tendency to impose her own issues on discussion agenda with Armenia.

The shaping of that agenda began as early as in 1991 and already by the mid 1990s it has been fully formulated, whereby Turkey tried to compel Armenia to:

- Relinquish its policy of pressing for the affirmation of the Genocide;
- Officially recognize the inviolability of the Armenian-Turkish borders border, as established by the 1921 Kars Treaty;
- Make unilateral concessions to Azerbaijan in the Karabakh settlement.

The Armenian side was interested in developing trade and economic relations with Turkey as well as using its communications. Later on, after Turkey closed its land border with Armenia in 1993, a new item had been added to the agenda: the conditions of opening of the border. From 1991-1997, Turkey exerted a firm diplomatic pressure on Armenia, trying to get concessions across the entire range of the above-mentioned issues. Twice, in 1992 and 1993, Turkey even threatened to use military force, moving troops closer to the Armenian border.

In these conditions, Armenia chose defensive tactics, and attempted to distance itself from the Genocide recognition policy by conceding the leadership on that issue to the Diaspora. Official Yerevan's drive to dissociate from that issue was so resolute that the then Armenia's Foreign Affairs Minister had to resign after making unauthorized remarks on the Genocide in a 1992 statement.

After coming to power in 1998, the new leadership of the country amended the foreign policy agenda by placing the abovementioned problem on top of the state's most important issues. Meanwhile, the formula designed by the past leadership, according to which the Genocide recognition issue should not impede the establishment of normal relations between Armenia and Turkey, remained intact. So here we have a unique fusion of the traditional approach with that of the ANM.

Initially, after the indicated above amendments had been made, the issue was largely viewed by Armenia within the framework of Armenian-Turkish relations, and in the context of strengthening ties with the Diaspora. Later on, though, set off

primarily by the increased efforts to have the issue placed on the agendas of the US Congress and the French Parliament in 2000, a tendency to view it in a larger context of the expansion of Armenian's relations with the West has emerged.

*The Genocide in Armenian Foreign Policy:
a Synchronistic Analysis*

How does the Genocide factor really come across in the diplomatic activity of the Ministry of Foreign Affairs of Armenia? We suggest several analysis levels.

1. Bilateral relations

In Armenian-Turkish relations, the problem of the recognition of the Genocide and the whole set of associated issues have not yet been seriously discussed by the two sides. This stems from the policy of a total denial of the very fact of the Genocide, traditionally employed by Turkish authorities until recently, when Turkey has put forward an idea of discussing the issue by historians from both countries, being fully aware that this proposal, which transforms a political problem into a historical debate, would be unacceptable for Armenia. As expected, Armenia immediately rejected that suggestion, in her turn advising the Turkish leadership to expand their familiarity with the available scientific and historical materials.

In the situation where no direct contacts with Turkey on this issue exist, in addition to the obvious objective set forth by Armenian leadership the affirmation of the Genocide and its condemnation by Turkey - Genocide factor in the Armenian foreign policy, acquires additional functions of a containment instrument for Turkey's policy of coercion against Armenia.

Actually, we have the following picture of diplomatic interactions between the sides. Turkey, which seeks concessions from Armenia on a number of issues, using the latter's unfavorable geographic location to its advantage, is exerting pressure on her, and as it was noted above, puts forward preconditions for establishing diplomatic relations, opening land border, and developing normal trade and economic contacts with Armenia.

In contrast to the Turkish approach, Armenia proposes two fundamental principles underlying the concept of her relations with Turkey: the establishment of normal relations without preconditions, and Turkey's readiness to discuss all disputable issues, including those set forward by Turkey as preconditions.

A conflict between the operational codes of the two approaches to bilateral relations is apparent. In this situation, the Genocide factor becomes especially important for Armenia, as the only sphere allowing for more independent and flexible policy towards Turkey and counterbalance to the Turkish policy of coercion against Armenia. The previous Armenian leadership had demonstrated this approach, which, however, was overall unsuccessful, because it was based on a "defensive" operational code.

The incumbent authorities have apparently built on the negative experience of their predecessors, which is why on this issue they have chosen an "offensive" operation code. Thus Armenia's options for resisting and confronting the Turkish coercion policy have increased, make it possible to neutralize their negative diplomatic consequences. Armenia's strong rebuttal to the Turkish proposal to downgrade the issue of the Genocide recognition from the political domain to academia discussions was only be possible because of the "offensive" operational code, which just proves our point.

2. Regional policy

The conflicts in the South Caucasus and the virtual nonexistence of regional integration are making increasingly obvious that the regional states will intensify their competition for a more respectable position in the hierarchy of the global political process. Each has two distinct types of "trump cards" - the virtual image projected by the country, and the real one based on the actual development progress or availability of resources. Georgia has successfully been exploiting their image of a catalyst for the second wave of democratic revolutions in post-Soviet area. Azerbaijan in lieu of any discernible progress in democratization of its society relies heavily on the oil factor. With democratization

process currently in the pause mode in Armenia and no resources to speak of, the Genocide factor lends itself perfectly to serve as an "image trump card" of a country, seeking affirmation and condemnation of the grave crime of genocide, which had in the past been ignored by the world. Although this image is certainly not as powerful as the Georgian projection, it nonetheless is strong enough to be included in the modern global political process, albeit not as a mainstay.

3. *"Big policy"*

In 1987, the European Parliament passed the resolution on the "Political Solution to the Armenian Issue," in which the tragic events of 1915-1917 on the territory of the Ottoman Empire, which targeted the Armenian population, are qualified as genocide, as prescribed by the UN Convention on the "Prevention and Punishment of the Crime of Genocide." The same Resolution call upon the European Council to exert pressure on the Turkish Government in order for it to recognize the Genocide. The process of placing of the genocide issue on the agenda of the "big European policy" has clearly begun. Since the 1990s, a similar process has been noticeable in the United States.

Therefore, the leadership of the newly independent Republic of Armenia has from the very beginning had an opportunity to extend the Genocide factor beyond the frameworks of the bilateral Armenian-Turkish relations and apply it to Armenia's relationship with the West, thus trying to acquire an instrument against the coercion policy exercised by Turkey towards Armenia. However, since the then Armenian leadership had chosen the "defensive" operational code in relations with Turkey, they preferred not to do it.

Armenia's joining the campaign for the international recognition of the genocide in 2000 has given it a new momentum by having it integrated in global processes. Having thus adopted the "active" operational code, our state has at the same time strengthened its position vis-à-vis Turkey.

In 2004, the above process was given new dimensions when the public opinion of the EU countries, as voiced by influential intellectuals, began actively demanding from Turkey, which seeks

membership in the EU, to condemn the dark pages of its history, while leaders of the EU countries started raising this issue in bilateral negotiations with the Turks.

On the whole, one can say that the internationalization of the Genocide factor is being accomplished on two levels. In the realm of Realpolitik, it is being used by influential political circles in Europe and the United States for their own gain – as an additional vehicle to put pressure on Turkey. At the same time, it has already been adopted by global discourse on the problems of genocide and other crimes against humanity.

Armenia's interaction with European countries and the U.S. on the level of Realpolitik strengthens its overall position in the world and, particularly, its relations with Turkey. The active participation in the above discourse enhances Armenia's authority in the world.

4. Geostrategic aspect

The Genocide factor has also been influencing the choice of a geostrategic direction in which Armenia will develop. On the regional level, two out of its four neighbors - Turkey and Azerbaijan - have aggressively resisted the affirmation of the Genocide, and two others, Iran and Georgia, have been manifestly indifferent.

In the recent period, Russia's political circles and the public alike have also displayed indifference. However, it is Russia that has been traditionally perceived by Armenians as one of the most consistent allies on this issue. Russia's recent inclination to establish closer relations with Turkey, as well as general weakening of its positions in the world, seem to dash all hopes that Russia would assist in this matter which had remained some of the Armenian political elite.

In fact, Armenia today can realistically expect support in having the genocide recognized and condemned only from the European Union and the United States, and count on them to keep pressuring Turkey on that issue. This situation is an additional geostrategic factor contributing to the movement of Armenia toward the West.

Perspectives

Operational code, adopted by the incumbent Armenian authorities in regard of Turkey, assumes that there will be no unilateral concessions on such a key and wide-scale pan-Armenian issue, as the Genocide affirmation. Following its introduction into the agenda of the Armenian policy on Turkey, the room for maneuvering for the Armenian side seems to have shrunk quite considerably. On the other hand, the establishment of an appropriate interaction modus with the Western politics and global political processes makes Armenia's position in its bilateral relations with Turkey more sustainable. For that reason it appears that the path towards further integration with the West can uncover additional resources required to successfully counter the coercion policy of Turkey.

The official recognition and condemnation of the fact of the genocide by Turkey would be the ultimate justification of this operational code. After the affirmation has been achieved, this question could be moved from the political realm to the domain of international law thus preparing ground for raising legal issues of retributions for the crime of genocide against the Armenian people the crime, perpetrated by the Ottoman Empire, the successor of which is the present Turkish Republic.

ANNOTATIONS

1. G. R. Berridge, *Talking to the Enemy: How States without 'Diplomatic Relations' Communicate*. New York: St. Martin's Press, 1994.
2. On concept of "operational code" see: A. George, *The «Operational Code»: A Neglected Approach to the Study of Political Leaders and Decision-Making*. In: *International Studies Quarterly*, 1969, 13, p. 190-222
3. James W. Davis, Jr., *Threats and Promises: The Pursuit of International Influence*. Baltimore and London, 2000, p. 10-25.
4. See, for instance, the following works: Robert O. Keohane and Joseph S. Nye, *Complex Interdependence and the Role of Force*. – In: *International Politics: Enduring Concepts and Contemporary Issues*. Fifth Edition. Edited by: Robert J. Art, Robert Jervis, New York, 2000, p. 241-

242; as well as: *Chris Brown, Understanding International Relations*. New York, 1997, p. 228-230.

5. *John M. Rothgeb, Jr., Defining Power: Influence and Force in the Contemporary International System*. New York, 1991, p. 27-36.

6. *Peter Karsten, Peter D. Howell, and A. F. Allen, Military Threats: A Systematic Historical Analysis of the Determinants of Success*. Westport, Connecticut, 1984.

7. *Robert O. Keohane, Joseph S. Nye, Power and Interdependence*. Third Edition. New York: Longman, p. 9-17.

8. *Ibid*, p. 14

9. See on this types of realism: *Benjamin Frankel, Restating the Realist Case: An Introduction*. – In: *Realism: Restatements and Renewal*. Edited by *Benjamin Frankel*. London-Portland: Frank Cass, p. XV-XXIII.

10. *K. J. Holsti, International Politics: A Framework for Analysis*. Sixth Edition, Englewood Cliffs, 1992, p. 126.

Համառոտ տեղեկություններ հեղինակների մասին

Արտակ Շաքարյան

ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի կրտսեր գիտաշխատող

Արտաշես Շահնազարյան

Պատմ. գիտ. թեկնածու, դոցենտ, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող, «Լրաբեր» հասարակական գիտությունների հանդեսի պատասխանատու քարտուղար

Ռուբեն Սաֆրասյան

Պատմ. գիտ. թեկնածու, դոցենտ, ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի Թուրքիայի բաժնի վարիչ

Ռեմ Ղազանչյան

Դոցենտ, ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող, Վ.Բրյուսովի անվան Երևանի պետական լեզվաբանական համալսարանի դասախոս

Սմբատ Ազնաուրյան

ՌԴ Դաշնային ժողովի Դաշնային խորհրդի Միջազգային գործերով հանձնաժողովի նախագահի տեղակալի առաջին օգնական, ՌԴ ԱԳՆ Դիվանագիտական ակադեմիայի հայցորդ

Դիանա Գրիգորյան

Ռուս-հայկական (Սլավոնական) համալսարանի հայցորդ

Նիկոլայ Հովհաննիսյան

Պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի տնօրեն

Արամ Հարությունյան

ԵՊՀ դասախոս, քաղաքական վերլուծաբան

[400m]

**Տպագրված է «Լուսաբաց հրատարակչատան»
տպարանում**

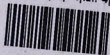
Պուշկինի 46

Հեռ.՝ (37410) 53 96 47, (37491) 42 51 63

E-mail: lusabats_2002@yahoo.com, lusabats@mail.ru

Տպաքանակը 300 օրինակ

ԳԱՍ Հիմնարարի գիտ. գրադ.

220090470